
CALPURNIA CARISSIMA

PLINIUS' PORTRET VAN ZIJN VROUW

Kirsten Fikse · s1036984

Griekse en Latijnse Taal en Cultuur · Radboud Universiteit Nijmegen

Bachelorscriptie Latijn · LET-GLTCB302L

Dr. Vincent Hunink · Dr. Leon ter Beek

6 juni 2022

Voorwoord

Beste lezer,

Voor u ligt het resultaat van mijn onderzoek naar een Romeinse schrijver. Deze man, genaamd Plinius, heeft mij geboeid sinds ik zijn brieven voor het eerst las op de middelbare school. De *Epistulae* bieden namelijk een unieke inkijk in het dagelijks leven in de oudheid. Toen ik mijn middelbare schoolleerlingen afgelopen jaar net zo enthousiast probeerde te maken over Plinius, ontdekten we dat hij vol bewondering schrijft over de karakters in de brieven, bijvoorbeeld over Arria. Dat was de aanzet die ik nodig had om tot het onderwerp van deze scriptie te komen. Ik vroeg me af welke eigenschappen van Arria maakten dat Plinius zo lovend over haar schrijft en of hij op dezelfde manier over andere vrouwen, onder wie zijn eigen echtgenote Calpurnia, schrijft. Dit verslag is het resultaat van dat in mijn ogen boeiende en leerzame onderzoek.

Voor de totstandkoming van het verslag ben ik dank verschuldigd aan dr. Vincent Hunink, die veel secundaire literatuur ter beschikking heeft gesteld en elk hoofdstuk van commentaar heeft voorzien. Ik hoop dat het resultaat er mag zijn.

Kirsten Fikse

Nijmegen, 6 juni 2022

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inhoudsopgave	4
Inleiding	5
1 De ideale vrouw	8
2 Portrettering van Calpurnia	17
3 Calpurnia naast de andere vrouwen	22
4 Liefdesbrieven.....	26
5 Beter dan het ideaalbeeld	30
6 Calpurnia <i>carissima</i>	34
Nawoord	38
Bibliografie.....	39

Inleiding

'Ais quosdam apud te reprehendisse, tamquam amicos meos ex omni occasione ultra modum laudem. Agnosco crimen, amplector etiam. Quid enim honestius culpa benignitatis? Qui sunt tamen isti, qui amicos meos melius norint? Sed, ut norint, quid invident mihi felicissimo errore? Ut enim non sint tales quales a me praedicantur, ego tamen beatus quod mihi videntur.'

Je zegt dat zekeren het ten overstaan van jou bekritiseerd hebben, dat ik mijn vrienden bij elke gelegenheid bovenmate prijs. Ik erken de beschuldiging, ik omarm hem zelfs. Wat is immers eezamer dan schuld aan vrijgevigheid? Wie zijn eigenlijk diegenen die mijn vrienden beter zouden kennen? Maar, ook al zouden ze hen kennen, waarom misgunnen ze mij mijn zeer gelukzalige dwaling? Want zelfs wanneer ze niet zodanig zouden zijn als ze door mij verkondigd worden, ben ik toch gelukkig omdat ze mij zo schijnen.

Plin. Ep. 7.28

Bewondering

Gaius Plinius Caecilius Secundus (Plinius de Jongere), een Romeinse epistolograaf die leefde van 61/62 tot ongeveer 113,¹ heeft een groot oeuvre nagelaten van tien boeken met in totaal 368 brieven, in het Latijn *Epistulae*. Ze variëren in onderwerp van verslagen uit de rechtbank tot de beroemde uitbarsting van de Vesuvius in 79 en van vragen over de omgang met christenen tot typering van bekenden. Onder die laatste categorie vallen voornamelijk mannelijke vrienden, maar ook enkele vrouwen. 72 brieven verwijzen expliciet naar een vrouw, maar slechts ongeveer twintig daarvan bevatten een uitgebreide karakterisering, bijvoorbeeld die van Plinius' vrouw Calpurnia. In dit onderzoek wordt haar typering vergeleken met die van de andere vrouwen. Zoals Plinius in brief 7.28 zelf aangeeft, schrijft hij meestal vol bewondering over zijn karakters, maar logischerwijs zou zijn eigen vrouw een bijzondere plaats in zijn *Epistulae* moeten innemen.

Status quaestionis

Plinius was zowel in de oudheid als in latere tijden een graag gelezen auteur. Tegenwoordig is het onderzoek naar de *Epistulae* vooral gefocust op de twee Vesuviusbrieven en de briefwisseling met toenmalig keizer Trajanus.² Daarnaast is er veel aandacht voor de manier waarop Plinius zijn eigen overgeleverde representatie beïnvloedt, bijvoorbeeld in Gibson 2003. Sinds een paar decennia wordt ook steeds meer de rol van vrouwen in het oeuvre bestudeerd,

¹ In brief 6.20.5 schrijft Plinius dat hij zeventien jaar is ten tijde van de uitbarsting van de Vesuvius in 79. Hij moet daarom geboren zijn in 61 of 62, maar aanwijzingen voor het precieze jaartal ontbreken. Zijn sterfjaar is nog minder zeker: zijn gepubliceerde brieven houden op na 112, maar hij krijgt pas een opvolger in zijn ambtsprovincie Bithynië in 113 of 114. In ieder geval is Plinius gestorven vóór 117, omdat in een inscriptie in Comum (CIL 5.5262) staat dat de toenmalige keizer, Trajanus, nog leeft; diens dood vindt plaats in 117. Zie Gibson 2020, 239.

² Zie voor de Vesuviusbrieven bijvoorbeeld Schönberger 1990 over de historische achtergrond, het genre waarin Plinius schrijft, zijn gebruik van voorbeelden en de compositie van de twee brieven, en Jones 2001 over de verwantschap tussen beide brieven. Zie voor de correspondentie met Trajanus Noreña 2007 over de zelfrepresentatie van Plinius en Trajanus, en Coleman 2012 over bureaucratisch taalgebruik daarin. Naast de *Epistulae* heeft Plinius ook de *Panegyricus* geschreven, een lofrede op Trajanus.

een trend die niet alleen bij Plinius' brieven te zien is, maar ook bij andere auteurs en disciplines een steeds grotere rol speelt. Men concentreert zich vooral op de drie brieven gericht aan Calpurnia, met geringe aandacht voor de brieven *over* haar – terwijl brief 4.19 op zichzelf juist de meest uitgebreide karakterisering bevat, zoals deze scriptie zal laten zien –, bijvoorbeeld De Verger 1997 en Baeza Angulo 2015. Artikelen die brief 4.19 wel samen met de liefdesbrieven in aanmerking nemen zijn Maniet 1966 en De Pretis 2003. Tegelijkertijd worden ook Plinius' brieven over andere vrouwen bestudeerd, zoals in Spalding Dobson 1982 en Shelton 1990.

In 2009 verscheen het eerste boek dat volledig aan Plinius' beeld van vrouwen gewijd is en een systematische analyse daarvan geeft. In *Pliny's Women* beschrijft Carlon welke rollen Plinius als auteur over vrouwen aanneemt: *enemy of tyrants, model protégé, champion of the vulnerable, creator of the ideal wife* en *arbiter of virtue*. Hoewel het boek veel interessante ideeën bevat, is het niet zozeer gericht op de vrouwen zelf als wel op Plinius' poging zichzelf optimaal te portretteren, iets waarvoor hij volgens Carlon het beeld van de vrouwen inzet.³

In 2013 kwam een ander boek uit, van de hand van Shelton, dat meer aandacht besteedt aan de vrouwen zelf: *The Women of Pliny's Letters* beschrijft aan de hand van Plinius' brieven én waar mogelijk andere bronnen wie de vrouwen waren en welke positie vrouwen in de Romeinse leefwereld over het algemeen hadden. Dit werk geeft meer dan dat van Carlon inzicht in het daadwerkelijke doen en laten van Plinius' vrouwen.⁴

Er zijn nog enkele andere hulpbronnen die achtergrondinformatie over de vrouwen verschaffen: voor dit onderzoek zijn het sociaalhistorische commentaar van Sherwin-White uit 1966 en de vertaling met inleiding en noten van Hunink uit 2020 van belang. Tot slot is er veel algemeen onderzoek gedaan naar vrouwen in het Romeinse rijk, op basis van meer literaire en epigrafische bronnen. De verschillende uitgaven van Hemelrijk (2005, 2021a, 2021b) zijn in het bijzonder noemenswaardig.

Onderzoeksvragen

Wat in de onderzoeken van Carlon en Shelton te weinig aan bod komt, is hoe Calpurnia zich verhoudt tot de andere vrouwen in de *Epistulae*. Carlon stelt weliswaar een model voor waarin Calpurnia vergeleken wordt met twee andere beschreven vrouwen (zie hoofdstuk 1), maar noemt nagenoeg geen verschillen tussen hen en geeft geen uitgebreide vergelijking met de overige vrouwen. Shelton lijkt Calpurnia's karakterisering vooral als een hulpmiddel te zien om Plinius' algehele blik op vrouwen te omschrijven en geeft het onderwerp misschien daarom slechts 27 van in totaal 337 pagina's. Bovendien vergelijkt ze de vrouwen niet onderling.

Het onderzoek in deze scriptie draait daarom om de vraag wat Plinius' ideaalbeeld van vrouwen is en de mate waarin de portrettering van zijn eigen vrouw Calpurnia daarmee overeenstemt. De betekenis van 'vrouw' wordt zo breed mogelijk genomen en gaat dus niet alleen om het huwelijk, maar zeker ook om eigenschappen van de individuele persoon. Om deze vragen te kunnen beantwoorden zijn de volgende deelvragen uitgewerkt:

³ Carlon 2009, 220. Shumka 2013, 211 vindt dat Carlon zo gefocust is op Plinius' zelfverheerlijking dat ze te weinig aandacht besteedt aan de vrouwen zelf. Desondanks biedt ze veel interessante inzichten, vooral omdat ze de eigenschappen van vrouwen uitgebreid bespreekt.

⁴ Pryzwansky 2014, 362 schrijft dat Sheltons onderzoek betrouwbaarder is dan dat van Carlon, omdat ze informatie uit verschillende bronnen probeert te halen, niet alleen over de vrouwen, maar ook over het leven in Plinius' tijd. Ze besteedt echter weinig aandacht aan het vergelijken van karakterisering van Calpurnia en andere vrouwen.

Wat zijn volgens Plinius eigenschappen van de ideale vrouw? (hoofdstuk 1)

Welke eigenschappen van Calpurnia noemt Plinius in zijn brieven over haar? (hoofdstuk 2)

Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen Plinius' ideaalbeeld en Calpurnia's portrettering in hoofdstuk 2? (hoofdstuk 3)

Welke eigenschappen van Calpurnia noemt Plinius in zijn brieven over haar? (hoofdstuk 4)

Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen Plinius' ideaalbeeld en Calpurnia's portrettering in hoofdstuk 4? (hoofdstuk 5)

In de conclusie worden alle antwoorden op de deelvragen samengevat en wordt bovendien behandeld of Plinius zijn waardeoordeel uitspreekt over de al dan niet gedeelde eigenschappen van Calpurnia en de andere vrouwen. Zo zal uiteindelijk het antwoord op de hoofdvraag gegeven worden: is Calpurnia naar Plinius' maatstaven de ideale vrouw en zo ja, waarom?

Methode

Om te kunnen onderzoeken of Calpurnia op de andere vrouwen lijkt, kunnen het best hun eigenschappen onderzocht worden, omdat Plinius' beschrijving daarop rust. Recente literatuur heeft hier reeds aandacht aan besteed en vormt daarom de basis voor het verdere onderzoek. Dit verslag is echter vernieuwend, zoals reeds gezegd, doordat het consequent de vergelijking trekt tussen Calpurnia en andere vrouwen. Daarom is ook *close reading* van de brieven noodzakelijk; Plinius' eigen woorden vertellen immers het meest over de eigenschappen die hij in de vrouwen ziet. Het is daarbij nodig te bedenken dat Plinius zijn brieven heeft geschreven met het oog op publicatie en een bepaald doel daarmee heeft gehad; men neemt aan dat hij zichzelf zo goed mogelijk wilde portretteren en dat hij daarom ook een perfect huwelijk wilde laten zien. Waar nodig worden dan ook leeswaarschuwingen gegeven.

Het eerste hoofdstuk behandelt naast de eigenschappen van vrouwen in Plinius' brieven ook kort de algemene sociale context van vrouwen in het Romeinse rijk, wat hun positie was en hoe (mannelijke) tijdgenoten van Plinius over hen dachten. Daar zijn niet alleen *close reading* en secundaire literatuur over de *Epistulae* voor nodig, maar ook literaire en epigrafische bronnen over andere vrouwen. Daarmee wordt een breder kader geschetst waarin de brieven gelezen moeten worden, doordat tevens duidelijk wordt welke eigenschappen Plinius achterwege laat.

De volgende twee hoofdstukken zijn gewijd aan de brieven over Calpurnia, waaruit middels zowel *close reading* als recente literatuur relevante eigenschappen gefilterd worden. De brieven zelf vormen aldus het belangrijkste uitgangspunt. De door Plinius genoemde eigenschappen worden vervolgens vergeleken met die van de andere vrouwen, door zowel secundaire literatuur te gebruiken als eigen bevindingen door *close reading*.

Hetzelfde proces vindt plaats in hoofdstuk 4 en 5 met de brieven *aan* Calpurnia. Beide groepen van brieven moeten immers besproken worden om een zo compleet mogelijk beeld van Plinius over zijn vrouw te ontdekken. Het zijn enkel Plinius' – hoogstwaarschijnlijk geïdealiseerde – woorden die deze informatie over Calpurnia overleveren, dus moet men zich tijdens het lezen aldoor realiseren dat het beeld subjectief is. De meeste vrouwen, waaronder Calpurnia zelf, komen namelijk bij andere auteurs niet voor. Het is dus niet mogelijk om te bepalen hoe Calpurnia daadwerkelijk was, alleen om te onderzoeken hoe Plinius haar beoordeelde en of die uitkomst volgens hem ideaal was.

1 De ideale vrouw

Inleiding

In de 72 brieven aan en over vrouwen worden sommige vrouwen worden slechts kort genoemd, terwijl andere uitgebreid beschreven worden. De eigenschappen van hen allen komen terug in Plinius' beeld van de ideale vrouw, die vooral traditioneel Romeinse waarden heeft.⁵ Het eerste deel van dit hoofdstuk vat deze kenmerken samen. Vervolgens komen twee vrouwen aan bod van wie opmerkelijk veel karaktertrekken besproken worden. Het hoofdstuk sluit af met vrouwelijke eigenschappen die in inscripties of andere literatuur geprezen worden, maar die Plinius negeert.

Bij het lezen is het verstandig om continu te overwegen dat Plinius zijn brieven heeft kunnen aanpassen voor de publicatie ervan. Bovendien beschrijft hij vrouwen zoals hij hen ziet, niet per se zoals ze daadwerkelijk zijn. Daardoor is wat volgt eerder een ideaalbeeld dan een representatie van de vrouwen in Plinius' tijd.⁶

Dignitas

Allereerst valt op dat bijna alle vrouwen in de *Epistulae* enige mate van *dignitas* ('waardigheid') bezitten, omdat ze afkomstig zijn uit de elite; de enige van lage afkomst is Plinius' voedster. Logischerwijs had Plinius contact met meer niet-elitaire vrouwen, maar in zijn brieven komen zij niet voor. Carlon meent dat hij hen negeert, omdat zij afbreuk zouden doen aan zijn zelfrepresentatie.⁷

Doordat de beschreven vrouwen een hoge status hebben, kunnen ze zelfstandig optreden, onder meer door eigendom te vergaren en testamenten te maken.⁸ Zo mengen ze zich in het dagelijks leven van mannen. Plinius verkoopt bijvoorbeeld landgoederen aan zijn vroegere voedster (*Ep.* 6.3.1) en Corellia, de zus van zijn mentor en vriend (7.11.1 en 7.14.1). Ook zijn ex-schoonmoeder Pompeia is een machtige vrouw, aangezien ze niet alleen landgoederen bezit (1.4.1-2), maar ook vermogen, waarvan Plinius graag gebruik maakt (3.19.8).

De onafhankelijkheid komt ook tot uiting in het opstellen van testamenten zonder mannelijke hulp, zoals Verania (2.20.2-5), Aurelia (2.20.10-11) en Sabina (4.10) doen. Plutarchus vertelt dat Verania na de moord op haar man Piso zijn hoofd terugvraagt en niet hertrouwt.⁹ Plinius vermeldt deze hoge mate van trouw niet, terwijl hij de eigenschap bij andere vrouwen aanprijst (zie verderop). Zijn doel is echter niet om in te gaan op het persoonlijk leven van deze vrouwen;

⁵ Shelton 2013, 93. In brief 1.14.4 prijst Plinius Minicius Acilianus als huwelijksgenoot aan juist wegens zijn conservatieve waarden, zoals ingetogenheid. Al vroeg in de *Epistulae* blijkt dus zijn waardering voor oude Romeinse kwaliteiten.

⁶ Carlon 2009, 11. Zoals beschreven in de inleiding, gaat Carlon erg in op de rol die Plinius zelf speelt in de brieven en hoe hij de vrouwen inzet om zichzelf goed neer te zetten; Shelton besteedt hier veel minder aandacht aan, maar erkent wel dat Plinius dit doel had.

⁷ Carlon 2009, 220. Carlon is hier misschien te zeer met haar eigen doel bezig; het kan namelijk ook zijn dat Plinius het niet interessant genoeg vindt om te schrijven hij naar een kapster of handelsvrouw is geweest.

⁸ Shelton 2013, 13. Op pagina 183 schrijft ze dat het beheer van het eigendom wel vaak wordt uitbesteed, eventueel aan de voogd (zie verderop).

⁹ Plut. *Galba*, 28.2.

liever vertelt hij dat zijn aartsrivaal Regulus – omdat hij een *delator* is –¹⁰ hen onterecht, aldus Plinius, dwingt hem in hun testamenten op te nemen. Shelton noemt deze vrouwen daarom ‘naïef en kwetsbaar’,¹¹ maar het feit dat ze zelf hun testamenten hebben opgesteld, geeft ook blijk van zelfstandigheid. Sabina schrijft volgens Plinius juist wel een goed testament, omdat ze goede erfgenamen uitkiest (4.10.4), van wie Plinius er zelf een is. Niet alle vrouwen kunnen overigens zelf zo gemakkelijk beslissen over hun financiën, maar velen hebben een mannelijke voogd (*tutor*); slechts wanneer ze drie kinderen hebben, krijgen vrouwen meer vrijheid in dat opzicht (*ius trium liberorum*).¹²

Dignitas kan zich volgens Plinius bovendien uiten in waardig gedrag: hij noemt twee vrouwen expliciet *dignae*, Minicia Marcella aan onsterfelijkheid (5.16.1) en Fannia aan de geest van haar echtgenoot en vader (7.19.3). Zij worden verderop besproken.

Pietas

De meest geprezen eigenschap van vrouwen in de *Epistulae* is *pietas*, plichtsbesef tegenover de Romeinse staat, goden en familie.¹³ Voor Plinius lijkt vooral het laatste onderdeel belangrijk, aangezien hij alle vrouwen bespreekt in de context van hun echtgenoot en/of familie.

In het huwelijk

Plinius prijst één vrouw in het bijzonder om haar *pietas*, te weten Arria (3.16). Zij behoort tot de zogenoemde ‘Stoïsche oppositie’: een groep mannen en vrouwen die opstaat tegen de tirannieke praktijken van meerdere keizers.¹⁴ In de *Epistulae* spelen ze een belangrijke rol, aangezien ze alleen in boek 2 en 8 niet voorkomen. Arria betoont in Plinius’ beschrijving ongekende toewijding aan haar man Paetus: ze verzwijgt voor hem dat hun zoon overleden is, omdat hij zelf ziek is (4); ze achtervolgt haar echtgenoot in een klein bootje, nadat hij is gearresteerd wegens een opstand tegen keizer Claudius in Illyricum (7-9); en nadat Paetus veroordeeld is, doodt ze zichzelf met een zwaard, ondanks pogingen van haar familie om haar tegen te houden, opdat hij haar kan navolgen, aldus Plinius (6). Haar *pietas* blijkt ook uit een citaat dat Plinius haar in de mond legt; daarin keurt ze het gedrag af van de echtgenote van Paetus’ medestander in de opstand, omdat zij doorleeft na haar mans dood (9).

Arria zegt volgens Plinius bovendien tegen haar schoonzoon dat hij samen moet sterven met zijn vrouw als hun huwelijk vol harmonie (*concordia*) is (10). Hier schemert een ander ideaal van Plinius in door: in brief 8.5 looft hij immers het 39-jarige huwelijk van ene Macrinus en zijn vrouw, omdat het zonder ruzie plaatsvindt. De vrouw is volgens Plinius daarom ‘van een uitzonderlijk voorbeeld’ (*singularis exempli*, 1). Het lijkt normaal te zijn voor Plinius dat

¹⁰ Shelton 2013, 68. Plinius noemt zijn strijd tegen Regulus in *Ep.* 1.5, 2.20 en 4.7. Laatstgenoemde geeft mensen aan onder Nero en lijkt een medestander van Domitianus te zijn, terwijl Plinius juist de mensen steunt die tegen zijn tirannieke bewind opkomen.

¹¹ Shelton 2013, 155.

¹² Hemelrijk 2021a, 34-35.

¹³ Spalding Dobson 1982, 82. Niet alleen voor Plinius, maar voor nagenoeg alle Romeinen is *pietas* de kernwaarde en -taak.

¹⁴ Carlon 2009, 14. Carlon geeft geen verklaring voor de Stoïsche benaming. Shelton 2013, 45 stelt dat de Stoa niet tegen alleenheerschappij is, maar de tirannieke acties van Domitianus niet kan negeren. Misschien heeft dit te maken met hun ideaal van *ataraxia*, innerlijke rust die door misdrijven verstoord kan worden. Een voorbeeld van een dergelijk misdrijf verhaalt Plinius in brief 4.11, die verderop besproken wordt. Volgens Sherwin-White 1966, 112 vinden Stoïcijnen zelfs zelfmoord onder dergelijke omstandigheden redelijk. De belangrijkste andere brieven over de Stoïsche oppositie zijn brief 7.19 en brief 9.13.

vrouwen hun echtgenoten gehoorzamen en in alles steunen, aangezien geen van hen in de *Epistulae* haar man tegenspreekt.¹⁵ Vrouwen lijken bijvoorbeeld zonder morren mee te reizen naar de provincie van hun man, zoals Arria naar Illyricum.¹⁶

Hoe belangrijk *pietas* zoals van Arria voor Plinius is, blijkt uit brief 6.24, waarin een andere vrouw zelfmoord pleegt met haar man. Nadat ze heeft geoordeeld dat hij een dodelijke ziekte heeft, bindt ze zich aan hem vast met een touw en springt in het Comomeer (3-4). Deze verhalen willen niet zeggen dat Plinius vindt dat een vrouw altijd met haar man moet sterven; de vrouw van de zieke Domitius Tullus wordt bijvoorbeeld na zijn dood beloond met landgoederen en geld, volgens Plinius terecht, omdat ze tot het eind voor hem zorgt (8.18.8-9). Hun huwelijk leidt in eerste instantie tot kritiek, omdat zij op latere leeftijd met hem trouwt, terwijl hij al ziek is, maar nog veel geld heeft; omstanders denken daarom dat ze op zijn geld uit is, maar ze offert zich voor hem op (8). Plinius noemt haar daarom de ‘beste en geduldigste echtgenote’ (*uxor optima et patientissima*, 8) en maakt zo duidelijk dat een vrouw volgens hem niet alleen haar man trouw moet blijven, maar zich zelfs voor hem moet opofferen.

De enige twee vrouwen die Plinius in al zijn tien boeken afkeurt, geeft hij kritiek juist wegens een gebrek aan *pietas*. Gallitta bezoedelt volgens Plinius haar eigen waardigheid én die van haar echtgenoot door overspel te plegen met een onaanzienlijke centurio (6.31.4). Mocht er immers uit die gemeenschap een kind voorkomen, dan zou het geen ‘agnaat’ van Gallitta’s echtgenoot zijn, een direct familielid dat het recht heeft te erven.¹⁷ De andere schandelijke vrouw, aldus Plinius, is Casta (3.9). Zij wordt aangeklaagd om een onduidelijke reden, ofwel omdat zijzelf misdrijven heeft begaan of omdat haar – reeds overleden – echtgenoot Classicus eerder vervolgd was wegens *res repetundae*.¹⁸ Hoewel de afloop onbekend is, laat Plinius haar schuldig lijken, omdat hij schrijft dat haar medespeler Norbanus terecht gestraft wordt (34). Carlon beweert dat Plinius Casta beschuldigt, omdat ze niet samen met haar man stierf.¹⁹ Shelton werpt terecht tegen dat het de vraag is of Classicus expres stierf of niet, zodat ze misschien niet direct een keuze had.²⁰ Bovendien keurt Plinius geen andere echtgenotes af die hun veroordeelde mannen overleefden, zoals Fannia (zie verderop).

Liefde voor kinderen

Een van de traditionele ‘plichten’ van Romeinse vrouwen is kinderen voortbrengen, het liefst jongetjes. Baren is voor vrouwen aantrekkelijk, omdat ze na drie kinderen hun voogd kwijtraken (*ius trium liberorum*, zie hierboven), maar belangrijker is dat hun echtgenoten willen dat de mannelijke lijn wordt voortgezet.²¹ Plinius vertelt zelf hoe gewenst kinderen zijn, omdat hij tegenover Cottia en Vestricius Spurinna veel verdriet uit na het overlijden van hun zoon (3.10.1). Cottia is net als Macrinus’ vrouw volgens Plinius ‘van een uitzonderlijk voorbeeld’

¹⁵ Carlon 2009, 214. Volgens Hemelrijk 2021a, 22 is in de oudheid de heersende opvatting dat de vrouw zich vooral moet aanpassen aan de man en niet andersom.

¹⁶ Shelton 2013, 23. Dit gebruik komt pas in de 1^e eeuw n.Chr. op gang. Er blijven tegenstanders: Tacitus *Ann.* 3.33-34 stelt zoals wel vaker de republikeinse gebruiken als voorbeeld en pleit ervoor dat vrouwen in Rome achterblijven. Plinius zal de ontwikkeling juist goed hebben gevonden, omdat zijn eigen vrouw ook meereist naar zijn provincie Bithynië (zie hoofdstuk 2).

¹⁷ Hemelrijk 2021a, 35.

¹⁸ Sherwin-White 1966, 234-235. Plinius zelf gaat niet in op de precieze aanklacht en andere auteurs vermelden de rechtszaak niet.

¹⁹ Carlon 2009, 195.

²⁰ Shelton 2013, 167. Plinius noemt Classicus’ dood ‘óf toevallig óf vrijwillig’ (*vel fortuita vel voluntaria*, 5).

²¹ Hemelrijk 2021a, 22, 35-36.

(*singularis exempli*, 3.1.5), omdat ze haar man trouw is en hem soms vergezelt op zijn wagen. Plinius stelt zich voor dat het verlies van hun kind hun erg zwaar valt. Ook in een andere brief noemt hij het belang van moederschap, wanneer hij verdrietig is om de dood van Helvidius' dochters in het kraambed (4.21.1). Hij vindt het niet alleen erg dat ze overleden zijn, maar ook dat hun kinderen nu zonder moeders moeten opgroeien (2). Na de geboorte voedt de moeder haar kinderen namelijk eerst thuis moreel op, voordat ze verdere opleiding krijgen. In zowel brief 3.3 als brief 4.19 prijst Plinius vrouwen die een dergelijke opleiding feilloos geven, omdat hun kinderen volgens hem daardoor niet aangezet worden tot fouten (4.19.3).

Ook later in het leven kan een moeder nog *pietas* betonen, bijvoorbeeld door zichzelf op te offeren voor haar kinderen. Plinius' eigen moeder is daar een voorbeeld van, omdat ze wil dat hij zonder haar wegvlucht voor de uitbarsting van de Vesuvius, maar Plinius wacht op haar (6.20.12).

Zorg voor andere familieleden

Tot slot zijn vrouwen volgens Plinius goed als ze *pietas* betonen tegenover verdere familieleden. Zijn eigen vrouw wordt bijvoorbeeld opgevoed door haar tante Calpurnia Hispulla, een 'voorbeeld van plichtsbefes' (*pietatis exemplum*, 4.19.1), omdat ze houdt van haar nichtje als een vader én een moeder. Ze vervult haar taak van morele opvoeding door alleen 'het zuivere' (*sanctum*, 4.19.6) te laten zien en Calpurnia kennis te laten maken met haar toekomstige echtgenoot Plinius (6).

Eén vrouw redt volgens Plinius zelfs haar reputatie door goed voor een familielid te zorgen. Hij verheugt zich namelijk over Ummidia Quadratilla's *pietas* (7.24.8), terwijl hij haar ook veel kritiek geeft. Haar uiterlijk wordt het meest gedetailleerd van alle vrouwen beschreven, volgens Carlon omdat haar compacte en sterke lichaam een teken van haar bijzonderheid is.²² Plinius benadrukt dat in haar gedrag: ze houdt van pantomimespelers en dansen (5). Het eerste vindt Plinius onbehoorlijk voor een aanzienlijke vrouw (4), vermoedelijk omdat dergelijke acteurs in de oudheid verboden werden aan morele slechtheid, omdat ze onaanzienlijk waren en seksueel getinte opvoeringen gaven.²³ Het tweede werd geassocieerd met gokken en opnieuw de lage standen.²⁴ Ze maakt haar gedrag volgens Plinius echter goed door haar kleinzoon in huis te nemen en hem weg te sturen van haar hobby's (5). Ook laat ze volgens Plinius een eerbaar testament na (2), als een van de weinige vrouwen in de *Epistulae*.

Ummidia is ook bekend van inscripties, waarin staat dat ze als weldoenster Casinum een betere plek maakte, door een tempel en amfitheater te laten bouwen, een theater te laten restaureren en een groot banket voor mannen en vrouwen te geven.²⁵ Sick suggereert op basis van graffiti dat ook de pantomimespelers tot haar zaken behoorden.²⁶ Het beeld bij Plinius is dus incompleet; zijn doel is dan ook niet om in te gaan op Ummidia, maar om te laten zien hoe goed haar kleinzoon Ummidius, Plinius' eigen gunsteling, ondanks haar gedrag geworden is.

²² Carlon 2009, 205. Plinius benoemt het zelf niet op die manier.

²³ Leppin 2011, 666, 673.

²⁴ Shelton 2013, 249. Mannen hielden zich ook met dergelijke activiteiten bezig, maar vrouwen kwamen zo weinig buiten dat ze zich daar in moesten houden om zichzelf en hun echtgenoot niet te beschamen.

²⁵ Hemelrijk 2015, 110.

²⁶ Sick 1999, 341. Andere Ummidii werkten met hen, waardoor het volgens Sick niet ondenkbaar is dat ook Ummidia Quadratilla hen aanstuurde.

Volgens Ash lijken haar deugden daarom toch groter dan haar negatieve punten: ze is haar kleinkind toegewijd, geeft hem een goede mentor en doet dat alles zonder man.²⁷

Overige eigenschappen

Morele eigenschappen

Plinius noemt nog enkele andere morele kwaliteiten van vrouwen naast *pietas*. Een daarvan is *constantia*, standvastigheid, vooral van leden van de Stoïsche oppositie, zoals Arria die vastbesloten is te sterven. Een ander voorbeeld is de Vestaalse maagd Cornelia uit brief 4.11, van wie keizer Domitianus beveelt dat ze wegens onkuisheid levend begraven wordt (6). Ze noemt zichzelf meermaals onschuldig en weigert zelfs door een helpende hand aangeraakt te worden wanneer ze de kuil instapt (7-8), waardoor ze volgens Plinius tot het laatste moment kuis blijft (9).

Ook kuisheid komt als motief vaak terug. Plinius gebruikt afwisselend *castitas* en *sanctitas*. *Sanctitas* wordt eveneens gebruikt voor de opvoeding door Hispulla (zie hierboven) en gaat dan ook eerder over algehele morele zuiverheid en al dan niet seksuele bescheidenheid, een andere belangrijke eigenschap voor Plinius.²⁸ Over het algemeen gebruikt Plinius *castitas* vaker voor kuisheid; breder gezien duidt het ook op trouw.²⁹

Intellectuele eigenschappen

Een aantal vrouwen in de *Epistulae* is duidelijk goed opgeleid. Zo schrijft Plinius in brief 1.16.6 aan Pompeius Saturninus dat de brieven die volgens laatstgenoemde door zijn vrouw geschreven zijn, zó goed zijn dat hij niet gelooft dat Pompeius ze niet zelf geschreven heeft, tenzij hij zijn vrouw heel goed heeft opgeleid. Nadat ze gehuwd zijn, vormt een Romeinse man zijn vrouw namelijk nog verder.³⁰ Vóór de bruiloft leren aanzienlijke meisjes al lezen en schrijven, vaak van privéleraren.³¹ Deze zogeheten grammaticale leerfase wordt veelal afgerond na onderwijs van de echtgenoot.³²

Minicia Marcella

Carlon meent dat Minicia Marcella en Fannia, die in de volgende paragraaf besproken wordt, zo uitgebreid omschreven worden dat zij bij uitstek als voorbeelden dienen voor Plinius' eigen vrouw. In het door haar voorgestelde model is Minicia de ideale bruid en Fannia de perfecte *matrona*, terwijl Calpurnia tussen hen in staat als de beste jonge echtgenote.³³

²⁷ Ash 2012, 448. Plinius benadrukt niet dat Ummidia onafhankelijk handelt, maar waardeert dat, zoals gezien, wel in andere vrouwen.

²⁸ Shelton 2013, 86.

²⁹ Carlon 2009, 160.

³⁰ Carlon 2009, 143. Volgens Carlon geeft een Romeinse vrouw haar toewijding aan haar echtgenoot als dank.

³¹ Hemelrijk 1999, 19.

³² Hemelrijk 1999, 28.

³³ Carlon 2009, 138. Hemelrijk 2021a, 18 omschrijft de Romeinse *matrona* als 'de wettig gehuwde, respectabele vrouw van stand'. In de *Epistulae* zijn bijna alle vrouwen uit de elite en worden ze vaak in verband met hun echtgenoot besproken. Ook voor Fannia geldt dit, dus wordt Hemelrijks definitie aangenomen. Hemelrijk 1999, 57 ziet Minicia echter ook reeds als een *matrona*, terwijl ze volgens Carlon zich nog verder moet ontwikkelen (zie verderop).

Minicia wordt in brief 5.16 niet bij name genoemd door Plinius, maar CIL 6.166631 identificeert haar evenals Plinius' brief als Fundanus' overleden dochter.³⁴ Plinius noemt haar nog geen veertien (2), terwijl ze volgens de inscriptie twaalf is. Shelton geeft meerdere verklaringen voor de discrepantie, waaronder een overschrijffout.³⁵ Carlon volgt daarentegen Bodel, die het een symbolische leeftijdsaanduiding vindt, omdat ze als veertienjarige naar de volgende levensfase (het huwelijk) zou overgaan.³⁶ Deze reden past beter in Carlons model.

Minicia is volgens Plinius 'vrolijk' (*festiva*) en 'lieflijk' (*amabilis*, 1), kenmerken die door zowel Plinius als eerdere auteurs zelden aan personen worden toegeschreven en daardoor haar uniciteit benadrukken.³⁷ Hoewel ze nog een schattig meisje is, heeft ze reeds 'verstandigheid voor haar jaren' (*anilis prudentia*) en 'vrouwelijke ernst' (*matronalis gravitas*, 2). *Prudentia* en *gravitas* gebruikt Plinius voornamelijk bij oude mannen,³⁸ maar volgens hem lijkt Minicia op haar vader (9). Haar volwassenheid wordt direct gecontrasteerd door twee jongere kenmerken: 'charme van een meisje' (*suavitas puellaris*) en 'maagdelijke bescheidenheid' (*virginalia verecundia*, 2). Cicero noemt *verecundia* 'de bewaker van alle deugden', omdat het zowel kuisheid als zelfbeheersing aanduidt.³⁹ Ook in haar bezigheden is Minicia zowel jong als oud: ze is intelligent en leest, maar speelt ook, alhoewel ingetogen (3). Verder houdt ze van haar vader en de mensen om haar heen (onder wie Plinius) en betoont ze hen *pietas* (3). Door haar plichtsbesef, bescheidenheid en zelfbeheersing is ze volgens Hemelrijk reeds een *matrona*, ook al is ze volgens Carlon nog te jong daarvoor.⁴⁰

Minicia wordt ziek, maar betoont volgens Plinius zelfs dan 'zelfbeheersing ... geduld ... standvastigheid' (*temperantia ... patientia ... constantia*, 3). Ze houdt moed en vreest de dood niet (4-5), maar overlijdt vlak voor haar huwelijksdag (6). Volgens Plinius verliest haar vader Fundanus een meisje dat hem in zowel uiterlijk als zeden weerspiegelt (9). Ze blijkt dus zo goed dat ze zelfs voor een man niet onderdoet. Zoals haar vader haar *exemplum* is, zo wordt zij dat in Plinius' brieven voor meisjes als Calpurnia.⁴¹

Fannia

Volgens Carlon vindt Plinius Fannia de ideale *matrona* oftewel getrouwde Romeinse vrouw; dat is aannemelijk omdat zij de uitgebreidste beschrijving krijgt. Ze is de kleindochter van Arria uit brief 3.16 en is ook via haar echtgenoot Helvidius betrokken bij de Stoïsche oppositie.

In brief 7.19 schrijft Plinius over haar alsof ze al overleden is, terwijl ze nog leeft, hoewel ernstig ziek. Ze loopt haar ziekte volgens Plinius op tijdens haar zorg voor de Vestaalse maagd Junia, zowel daartoe gedwongen als uit zichzelf, omdat ze verwant zijn (1-2). Hoewel Plinius het niet expliciet benoemt, betoont Fannia aldus *pietas* aan haar familie. Door de ziekte is alleen haar geest nog als vanouds, die volgens Plinius zeer waardig is aan Helvidius en haar vader

³⁴ Sherwin-White 1966, 347. De inscriptie luidt: *D(is) M(anibus) Miniciae Marcellae Fundani f(iliae) v(ixit) a(nnos) XII m(enses) XI d(ies) VII*.

³⁵ Shelton 2013, 276. De fout zou niet in de inscriptie zitten, maar bij Plinius of bij een kopiist van de *Epistulae*.

³⁶ Bodel 1995, 457-458 en Carlon 2009, 152.

³⁷ Carlon 2009, 151. Ook Fannia wordt *amabilis* genoemd (zie verderop), maar zij zijn de enige vrouwen bij Plinius met deze eigenschap.

³⁸ Carlon 2009, 152.

³⁹ Cic. *Part. or.*, 23.79: *custos virtutum omnium*.

⁴⁰ Hemelrijk 1999, 57. Plinius noemt Minicia's waardigheid *matronalis* (2) en lijkt haar dus wel (deels) als een *matrona* te zien.

⁴¹ Carlon 2009, 147.

Thrasea (3). Fannia heeft dan ook vier eigenschappen die Plinius vaak toeschrijft aan uitstekende mannen: ‘morele zuiverheid’ (*castitas*), ‘integriteit’ (*sanctitas*), ‘waardigheid door ernst’ (*gravitas*) en ‘standvastigheid’ (*constantia*, 4). Zoals gezegd, betekent *castitas* vaak ‘kuisheid’ of ‘trouw’, maar het wordt hier gebruikt in een opsomming over het meer algemene ‘onberispelijkheid’, zoals Carlon terecht opmerkt.⁴² *Sanctitas* wordt door Plinius ook geprezen in Cornelia (4.11.9) en in de opvoeding van zijn vrouw Calpurnia door haar tante (4.19.6). Verder is *sanctitas*, net als *gravitas*, in de *Epistulae* vooral kenmerkend voor oudere mannen.⁴³ *Constantia* wordt wel met meer vrouwen geassocieerd, zoals Minicia en Arria, maar is bij Plinius even zo vaak een eigenschap van mannen.

Doordat Plinius zoveel mannelijke kwaliteiten in Fannia prijst, geeft hij haar impliciet een groot compliment, omdat mannen volgens hem voorbeeldiger zijn dan vrouwen.⁴⁴ Carlon meent dat er ook praktische overwegingen meespelen: volgens haar herkennen zijn (mannelijke) lezers dergelijke eigenschappen beter en toont het voorbeeld van Fannia dat mannelijke echtgenoten het goed doen als hun vrouwen op hen lijken.⁴⁵ Ze benoemt ten onrechte niet dat het ook een compliment voor de vrouwen zelf is. Minicia en Fannia hebben volgens Plinius namelijk allebei *constantia*, *gravitas* én *sanctitas*, als enige vrouwen in de *Epistulae*.

Plinius licht Fannia’s eigenschappen toe: ze volgt Helvidius tweemaal in ballingschap nadat hij gestraft is voor kritiek op keizer Domitianus (4); de meeste vrouwen blijven dan achter.⁴⁶ Haar *pietas* is zelfs zo groot dat ze na zijn dood een biografie over hem laat schrijven en daarvoor nogmaals verbannen wordt (5). Ze neemt de schuld geheel op zich, aangezien ze volgens Plinius zegt dat haar moeder er niets van af weet (5). Plinius schrijft dat ze de ballingschap niet vreest en zelfs het beruchte boek meeneemt, ondanks een vernietigingsbevel van de senaat (6). Uit dit verhaal blijken wederom haar *constantia* en *pietas*: Spalding Dobson concludeert dat ze haar eigen leven waagt uit devotie voor haar echtgenoot, net zoals Arria en Plinia zichzelf als heldinnen opofferen voor hun dierbaren.⁴⁷

Na de vier eigenschappen die als mannelijk gezien zouden kunnen worden, wordt Fannia door evenveel traditioneel vrouwelijke karaktertrekken getypeerd: ze is ‘beminnelijk’ (*iucunda*), ‘vriendelijk’ (*comis*), ‘lieflijk’ (*amabilis*) en ‘respect oproepend’ (*veneranda*, 7). *Iucunda* en *comis* worden alleen bij Fannia vermeld, *amabilis* ook bij Minicia. Plinius demonstreert met deze worden volgens Carlon doelbewust Fannia’s unieke karakter.⁴⁸ Inderdaad lijkt hij haar expres te karakteriseren met voor de *Epistulae* unieke karaktertrekken. Hij geeft zelf immers ook toe dat het niet veel mensen naast Fannia gegeven is om behalve liefde ook respect te verdienen; ze is daarom volgens hem een voorbeeld, over het algemeen gezien voor vrouwen en in het bijzonder met haar moed (*fortitudo*) ook voor mannen (7). Hij vreest dat door haar dood al deze deugden verloren gaan (8). Hij prijst tot slot haar moeder dat ze een zo grote vrouw voortbracht (9). Zij lijkt door haar goede morele opvoeding een schakel tussen de

⁴² Carlon 2009, 177. Fannia is waarschijnlijk ook kuis en trouw, omdat Plinius dat een vereiste vindt voor een goede vrouw, maar hij legt daar in deze zin niet de nadruk op.

⁴³ Carlon 2009, 56. Ook bij mannen zijn deze eigenschappen een compliment: Plinius gebruikt ze alleen voor aanzienlijke mannen voor wie hij enige dank heeft.

⁴⁴ Carlon 2009, 56.

⁴⁵ Carlon 2009, 185. Plinius besteedt in meerdere brieven aandacht aan de vorming van echtgenotes na het huwelijk.

⁴⁶ Shelton 2013, 58.

⁴⁷ Spalding Dobson 1982, 83.

⁴⁸ Carlon 2009, 181.

voortreffelijkheid van Arria en haar kleindochter, net zoals de opvoedsters in de brieven 3.3 en 4.19 goede eigenschappen moeten doorgeven.⁴⁹

Plinius' laatste opmerking geeft echter weg dat het portret misschien overdreven is: hij vreest dat hij door Fannia's naderende dood zijn schuld niet kan aflossen (11). Een vermoeden is dat Plinius zich schaamt dat hij niet actief was voor haar familie na het jaar 93, toen onder anderen Fannia en haar moeder veroordeeld werden.⁵⁰ Een geldschuld kan het voor de rijke Plinius niet zijn.⁵¹ Wat de aard van de schuld ook maar is, Plinius kan Fannia's levensbeschrijving geïdealiseerd hebben in een poging iets goed te maken.

Breder perspectief

Literatuur

Niet alleen Plinius' brieven schetsen een beeld van Romeinse vrouwen, ook zijn tijdgenoten schrijven over hen. Zij gaan meer in op negatieve gedragingen, terwijl Plinius, zoals hij toegeeft in brief 7.28 (zie de inleiding) meestal bewonderend schrijft.⁵² Vrouwen spelen in de *Epistulae* echter geen bijzonder grote rol, dus is het interessant om te onderzoeken of hij eigenschappen achterwege laat.

Plinius marginaliseert bijvoorbeeld de aanwezigheid van getrouwde vrouwen bij maaltijden, wel te vinden bij enkele andere auteurs.⁵³ Verder is niet duidelijk wat vrouwen binnenshuis doen; in de Romeinse literatuur bewerken ze veelal wol, omdat het symbool zou staan voor ijver in het huishouden en zorg voor man en kinderen.⁵⁴ Carlon beargumenteert dat Plinius wolarbeid negeert, omdat hij vooral mannelijke eigenschappen aanstipt en het bewerken van wol als typisch vrouwelijk gezien werd in de oudheid.⁵⁵ Inderdaad leest men in de *Epistulae* wel *gravitas*, *sanctitas* en *constantia*, maar nergens *lanificium*.

Inscripties

Een andere belangrijke bron voor het leven van vrouwen zijn inscripties, met name grafinscripties van aanzienlijke vrouwen.⁵⁶ Omdat ook Plinius voornamelijk elitevrouwen beschrijft, is een vergelijking mogelijk. De meest voorkomende vrouwelijke deugden op inscripties zijn *castitas/pudicitia* ('kuisheid/beschaamdheid'), *lanifica* ('wolbewerking'), *obsequium* ('gehoorzaamheid'), *pietas* ('plichtsbef') en *sanctitas* ('zuiverheid').⁵⁷ Allemaal komen ze terug bij Plinius, hoewel hij *obsequium* niet expliciet benoemt. Zoals gebleken is, waardeert hij gehoorzaamheid wel. Bovendien gebruikt hij het nauw verwante *concordia* in

⁴⁹ Shelton 2013, 54. Plinius gaat in zijn brieven niet in op Fannia's moeder als individu, waardoor haar schakelrol nog duidelijker blijkt.

⁵⁰ Sherwin-White 1966, 426. De meeste bronnen nemen zijn suggestie over. Orentzel 1979, 51 voegt toe dat Plinius' vrienden reden hebben boos te zijn, aangezien Plinius' politieke carrière in de eerste jaren van Domitianus' principaat wél vorderde.

⁵¹ Shelton 2013, 89.

⁵² Carlon 2009, 139 baseert zich op Tacitus' verhalen over Messalina, Cicero over Clodia en Sallustius over Sempronia. Spalding Dobson 1982, 81 voegt hier Juvenalis' zesde satire aan toe.

⁵³ Dunbabin & Slater 2011, 448.

⁵⁴ Hemelrijk 2021a, 19. Volgens Carlon 2009, 141 beschrijven Livius en Suetonius deze bezigheid meermaals.

⁵⁵ Carlon 2009, 185.

⁵⁶ Hemelrijk 2021b, 5. Op andere soorten epigrafie zijn vrouwen volgens Hemelrijk sterk ondervertegenwoordigd.

⁵⁷ Hemelrijk 2021b, 345. De vertalingen geven aan hoe zij de eigenschappen opvat (vertaald vanuit het Engels).

positieve zin. Ook op inscripties worden deze eigenschappen, die vooral te maken hebben met huwelijkse loyaliteit, concreet gemaakt door wolarbeid.⁵⁸ Vrouwen werken echter ook buitenshuis, als kapper, verpleegkundige, handelaar, onderwijzer, entertainer etc.⁵⁹ Plinius maakt daarvan geen enkele melding, waarschijnlijk omdat deze werkneemsters veelal slavinnen of vrijgelatenen zijn, groepen waarover Plinius nauwelijks schrijft.⁶⁰ Daarnaast zijn er priesteressen die *pietas* betonen aan de goden door cultussen te verzorgen, maar Plinius noemt enkel de Vestaalse maagden.⁶¹ Tot slot zijn er weldoensters en ‘moeders’ van steden, wederom iets waarvoor Plinius geen oog heeft, zoals gezien in het geval van Ummidia.⁶² Vrouwen komen bij hem dus haast uitsluitend in de huiselijke sfeer voor.

Een belangrijke epigrafische bron is de *Laudatio Turiae* (‘lofprijzing voor Turia’, CIL 6.41062). Het is de grafrede die een Romeinse man rond 9 v.Chr. voor zijn overleden vrouw houdt. Doordat de twee platen met tekst gebroken zijn en daarna verspreid, is niet de hele inscriptie bekend.⁶³ Toch is er voldoende interessante informatie overgeleverd. Volgens haar man redt Turia het testament van haar overleden vader eigenhandig van kwaadwillenden. Ze heeft geen eigen ouders meer, maar betoont wel *pietas* tegenover haar verdere familie en schoonmoeder. Ze doet verder alles voor haar man: ze helpt hem vluchten en onderhoudt hem als hij onderduikt; en omdat ze hem geen kinderen kan schenken, wil ze zelfs van hem scheiden. Uiteindelijk blijven ze 41 jaar getrouwd zonder ruzie, net zoals Macrinus en zijn vrouw in de *Epistulae*. Haar man prijst haar moed, standvastigheid, trouw, religieuze toewijding, uiterlijk, *concordia*, *pudicitia*, *obsequium*, *comitas*, *facilitas* en *lanificium*. Ze kan kortom volgens hem terecht een goede *matrona* genoemd worden.⁶⁴ De meeste van deze eigenschappen noemt Plinius ook (meer of minder expliciet), met als belangrijkste uitzonderingen religieuze toewijding en wolbewerking.

Plinius’ ideale vrouw

Bijna alle vrouwen in de *Epistulae* zijn in Plinius’ omschrijving voorbeeldig: ze bezitten *dignitas*, omdat ze van hoge afkomst zijn, zich zelfstandig gedragen en voorbeeldig zijn; ze zijn moreel zuiver, omdat ze *constantia*, *castitas* en *sanctitas* bezitten; ze zijn intelligent; en bovenal betonen ze *pietas* tegenover hun echtgenoot, familie en vrienden, tot zelfopoffering aan toe. Twee vrouwen lijken het ideale voorbeeld voor Plinius’ eigen vrouw: Minicia en Fannia hebben niet alleen vrouwelijke kenmerken als lieflijkheid en trouw, maar zelfs meer mannelijke moed, zuiverheid en ernst. Voor Plinius telt vooral dat ze verloofd of gehuwd zijn en beseffen dat ze hun mannelijke verwanten in alles moeten steunen. In de *Epistulae* staat niet of ze ook wol bewerken. Ook eventuele weldaden voor god(inn)en of steden zijn niet vermeld. Zodoende lijkt het beeld van Romeinse vrouwen bij Plinius beperkt: in zijn ogen zijn deze vrouwen perfect, maar de brieven bevatten naar alle waarschijnlijkheid een zekere mate van idealisering en laten dingen achterwege, afhankelijk van hun eigenlijke doel. In de brieven aan en over Plinius’ eigen vrouw speelt dat nog meer mee, zoals het volgende hoofdstuk zal laten zien.

⁵⁸ Hemelrijk 2021a: CIL 6.15346, 8.11294 en 2021b: CIL 1.1930, 6.11602, 3.7436, 6.10230, 5.6808.

⁵⁹ Hemelrijk 2021b, 124.

⁶⁰ Hemelrijk 2021b, 133. De enige uitzondering is zijn vroegere voedster, die een landgoed krijgt (6.3.1).

⁶¹ Hemelrijk 2021b, 221. Plinius schrijft uitgebreid over de Vestaalse maagd Cornelia in brief 4.11, maar gaat niet zozeer in op haar werk als wel op haar tumultueuze levenseinde.

⁶² Hemelrijk 2021b, 266-267, 277.

⁶³ Hemelrijk 2021a, 28.

⁶⁴ Hemelrijk 2021a, 28-29 en 2021b, 17-18.

2 Portrettering van Calpurnia

Inleiding

Calpurnia is Plinius' tweede of derde vrouw. Vóór haar was hij in ieder geval getrouwd met de dochter van Pompeia (zie hoofdstuk 1) en misschien met nog een andere vrouw.⁶⁵ Calpurnia en Plinius komen allebei uit een rijke ridderfamilie uit Comum.⁶⁶ Zoals gezien in hoofdstuk 1, groeit ze na het overlijden van haar vader op bij haar tante Hispulla, die haar met Calpurnia's grootvader opvoedt. Het is waarschijnlijk op initiatief van Hispulla dat het huwelijk met Plinius tot stand komt. Hij is vermoedelijk ongeveer twintig jaar ouder dan zijn verloofde, aangezien hij eerder gehuwd is geweest en Romeinse vrouwen meestal op zeer jonge leeftijd trouwen.⁶⁷

Over het huwelijk schrijft Plinius weinig. Eén brief geeft inzicht in hun samenleven, maar verder zijn er slechts delen van brieven met aanvullende informatie. In dit hoofdstuk worden eerst de brieven 4.19 en 9.36 geanalyseerd, die volgens Plinius beide Calpurnia's liefde voor hem aantonen, en vervolgens vijf kortere brieven. Zo wordt ontdekt welke eigenschappen Calpurnia volgens Plinius heeft. Daarnaast bevatten de *Epistulae* drie liefdesbrieven aan Calpurnia; zie daarvoor hoofdstuk 4.

Het 'perfecte' huwelijk

Brief 4.19

Zoals gezien in hoofdstuk 1, prijst Plinius in brief 4.19 Hispulla's plichtsgetrouwe opvoeding van haar nichtje Calpurnia, omdat ze slechts het eerbare (*sanctum*, 4.19.6) te zien krijgt. Door haar opvoeding is Calpurnia volgens Plinius waardig (*digna*, 1) aan haar vader, tante én grootvader geworden. Haar *dignitas* wordt aangetoond door een opsomming van goede eigenschappen. De waarheid zal echter verbloemd zijn, omdat het doel van de brief is om aan Hispulla te demonstreren dat ze haar taak, de morele opvoeding, goed heeft vervuld.

Calpurnia is ingetogen, volgens Maniet zowel wat betreft het huishouden als haar seksualiteit.⁶⁸ Plinius noemt de eigenschap *frugalitas* (2), die slechts een paar anderen in de *Epistulae* bezitten, voornamelijk mannen – onder wie Plinius zelf.⁶⁹ Zo toont hij reeds vanaf het begin zijn waardering voor Calpurnia's bijzondere karakter. Bovendien maakt hij duidelijk dat Calpurnia zich naar zijn voorbeeld gedraagt. Haar belangrijkste eigenschap, volgens Plinius, volgt echter hierna pas: ze houdt van haar man met oprechte liefde (*caritas*, 2). Hij ziet het als bewijs van *castitas*: kuisheid en trouw (zie hoofdstuk 1).

De rest van de brief werkt Calpurnia's liefde uit, zoals Plinius die wil voorstellen. Men moet namelijk steeds bedenken dat hij doelbewust een positief beeld van zijn huwelijk neerzet voor

⁶⁵ Zie onder meer de discussie hierover in Gibson 2020, 90; Birley 2000, 2-4; Sherwin-White 1966, 71, 264; Carlon 2009, 104-105; en Shelton 2013, 96-97. De meesten van hen nemen aan dat Calpurnia Plinius' derde vrouw is, maar geven zelf ook aan dat er geen uitsluitel mogelijk is.

⁶⁶ Birley 2000, 4.

⁶⁷ Gibson 2020, 170.

⁶⁸ Maniet 1966, 150-151. Plinius gaat niet op de term *frugalitas* in, maar Maniet neemt aan dat hij het ruim bedoelt. Ook Shelton 2013, 111 stelt dat Plinius hiermee bedoelt dat Calpurnia al haar huwelijkse plichten vervult: het huishouden met slaven leiden en trouw zijn aan haar echtgenoot.

⁶⁹ Carlon 2009, 159. In hoofdstuk 1 werd duidelijk dat Plinius vindt dat mannen hun vrouw moeten vormen; Plinius geeft in brief 4.19 dus impliciet aan dat hij vindt dat hijzelf daarin geslaagd is.

Hispulla en de echtheid van hun liefde niet onderzocht kan worden. Van Calpurnia zijn immers geen brieven uitgegeven – ze wordt zelfs niet geciteerd – en van Plinius is alleen bekend wat hij koos te publiceren. In de volgende beschrijving vermeldt Plinius wat Calpurnia in zijn ogen goed doet, maar kan hij dus ook dingen overdrijven en verzwijgen.⁷⁰

Volgens Plinius wijdt Calpurnia zich aan studie van zijn boeken, redevoeringen en voorlezingen (2). Ze is bezorgd wanneer hij naar de rechtbank gaat en laat zich daarom informeren over wat daar gebeurt (3). Wanneer hij reciteert, luistert ze vanachter een gordijn mee (3). Continu is ze met Plinius' carrière bezig, maar hun interactie is altijd via zijn boeken, haar bodes of een gordijn en geeft zodoende geen beeld van wat ze samen doen. Met deze brief impliceert Plinius dat hij haar interesse in zijn werk het belangrijkste vindt. In zijn tijd is het huwelijk op de eerste plaats dan ook geen liefdesaangelegenheid, maar een sociale verplichting. De verbintenis is het liefst tussen een jonge vrouw en aanzienlijke oude man, bij voorkeur met familieconnecties, zoals hier.⁷¹ Daarbij kan ook zeker passie ontstaan; Plinius schrijft immers dat Calpurnia ingegeven door de liefde zijn boeken leest en zijn verzen omzet in liederen die ze zingt met haar citer (4). Dit zijn echter Plinius' woorden, die niet per se Calpurnia's gevoelens hoeven uit te drukken. In ieder geval blijkt dat Calpurnia een zekere educatie heeft gehad, hoewel Shelton terecht opmerkt dat niet nagegaan kan worden in hoeverre ze de teksten daadwerkelijk begreep.⁷² Hoewel Plinius de liefde benoemt, ligt de nadruk steeds op haar steun voor zijn carrière. Zo wordt zijn eigen portrettering door de hare bevorderd.

In het slot van de brief keert Plinius terug naar Hispulla's opvoedkunsten. Door te schrijven dat Calpurnia bij haar tante thuis niets verkeerd zag (6), herinnert hij de lezer aan de *sanctitas* van andere vrouwen. Het doet daarnaast vermoeden dat ze vooral binnen zat en zich bezighield met huishoudelijke taken.⁷³ Wat ze deed, bijvoorbeeld wol bewerken, vermeldt Plinius echter niet. Als gevolg van de opvoeding is ze ongeschonden naar zijn huishouden overgegaan, waardoor hij hoop heeft op eeuwige harmonie (*concordia*, 5). Ze geeft volgens hem namelijk niets om zijn leeftijd en lichaam, die zullen verslechteren, maar heeft vooral zijn roem lief (5). Deze stelling zou Calpurnia eerzuchtig kunnen doen lijken, maar roem is een na te streven ideaal voor Plinius en zijn tijdgenoten, dat zij ook zou waarderen, volgens Maniet.⁷⁴

Maniet gelooft dat Calpurnia's liefde voor haar man echt is, maar zoals gezegd zijn haar daden en gevoelens alleen bekend zoals die man ze beschrijft. Misschien gedraagt ze zich als de perfecte echtgenote, niet uit liefde, maar omdat ze weet wat van haar verwacht wordt.⁷⁵ Haar beeld in deze brief bestaat uit wat zij voor haar echtgenoot doet, welke kwaliteiten ze met hem deelt en hoe ze naar zijn roem verlangt. Ze verschijnt dus niet als individu los van haar man, maar enkel als echtgenote. Plinius richt de aandacht op zichzelf, ook omdat hij laat zien hoe hij het jonge meisje vanaf hun trouwdag verder heeft gevormd. Brief 4.19 toont namelijk

⁷⁰ Centlivres Challet 2018, 162. De woorden van Arria, Fannia en Cornelia worden wel meermaals geciteerd.

⁷¹ Sherwin-White 1969, 79. Volgens Plinius is Hispulla bevriend met zijn moeder Plinia (4.19.7) en ontstaat het huwelijk daaruit.

⁷² Shelton 2013, 116. Het is aannemelijk dat Plinius net als andere Romeinse echtgenoten zijn vrouw thuis verder heeft onderwezen om te kunnen lezen en schrijven (zie hoofdstuk 1).

⁷³ Shelton 2013, 100. Romeinse vrouwen leefden voornamelijk binnenshuis, waardoor Plinius dit niet verder hoeft uit te werken.

⁷⁴ Maniet 1966, 153-155.

⁷⁵ Shelton 2013, 120. Shelton meent dat dit geldt voor alle voorbeeldige vrouwen in de *Epistulae*. Het kan inderdaad zijn dat ze zich voorbeeldig gedragen omdat ze weten dat het zo hoort, maar de steun van Arria, Fannia en ook Calpurnia is zo diep dat ze wel iets van liefde moeten hebben gevoeld.

Calpurnia's ontwikkeling van bruid naar *matrona*.⁷⁶ Daarmee vervult ze de middelste rol in Carlon's drievoudige model (zie hoofdstuk 1): ze is de ideale jonge echtgenote.⁷⁷

Brief 9.36

Ook brief 9.36 geeft een inkijkje in het huwelijk: Plinius, gevraagd wat hij op een zomerdag in zijn villa's zoal doet, antwoordt dat hij eet met zijn vrouw of vrienden onder het genot van een lezing, komedie en muziek (4). Aangezien hij zijn echtgenote vóór gasten plaatst, acht hij haar gezelschap klaarblijkelijk belangrijk. Opnieuw is Calpurnia aanwezig in een literaire setting.

Zoals gewoonlijk ontbreekt haar eigen perspectief, maar leest men alleen dat *Plinius* tevreden is met deze dagbesteding. Het roept vragen op over hoe zij haar tijd doorbrengt in de vakanties en of ze buiten die periode om ook samen dineren, maar Plinius bespreekt die niet. Over het algemeen zijn vrouwen in de oudheid niet vaak aanwezig bij diners, ook al is het hen toegestaan.⁷⁸ Plinius maakt in zijn *Epistulae* verder geen melding van vrouwen die met hun echtgenoot dineren (zie hoofdstuk 1).

Een breder beeld

Pietas

Calpurnia's *pietas* voor haar man blijkt al uit de brieven 4.19 en 9.36. Toch benoemt Plinius de eigenschap pas expliciet in brief 10.120: daarin informeert hij keizer Trajanus dat hij Calpurnia een reispass heeft gegeven, waarmee ze sneller kan reizen,⁷⁹ omdat haar grootvader is overleden en ze haar tante wil bezoeken (2). Hij vindt dat hij het haar niet kan weigeren, omdat ze uit familiezin (*pietas*, 2) vertrekt. Calpurnius Fabatus heeft haar immers mede-opgevoed en lijkt in Plinius' brieven (waaronder 4.1, zie verderop) nog steeds een goede band met zijn kleindochter te hebben.

Uit deze korte brief blijkt dat Calpurnia is meegegaan naar Plinius' ambtsgebied Bithynië, een teken van toewijding aan en zelfs opoffering voor haar echtgenoot, omdat ze haar vertrouwde omgeving achterlaat. Haar gedrag aldaar is onbekend. Misschien is ze blij na haar grootvaders dood de provincie te kunnen verlaten, aangezien die door de Griekse cultuur anders is dan ze gewend is.⁸⁰ Anderzijds was ze niet verplicht naar Bithynië mee te gaan en is dit een indicatie dat ze haar huwelijk aangenaam vindt.⁸¹ Uit affectie voor haar tante verlaat ze Bithynië toch en onderneemt een verre reis zonder haar man. Hoe het met Calpurnia en Plinius afloopt is niet bekend, aangezien dit Plinius' laatste brief is; de *Epistulae* eindigen met Trajanus' goedkeuring aan Plinius over het verstrekken van de reispass.

⁷⁶ Shelton 2013, 114. Een *matrona* is vaak een oudere vrouw, zoals Fannia, maar Plinius spreekt al hoop uit voor de toekomst (4.19.5).

⁷⁷ Carlon 2009, 147.

⁷⁸ Hemelrijk 1999, 40.

⁷⁹ Shelton 2013, 136. Reispassen werden niet snel verstrekt en daarom acht Plinius het netjes Trajanus in te lichten over de reden van de uitzondering.

⁸⁰ Gibson 2020, 213.

⁸¹ Maniet 1966, 166. In hoofdstuk 1 werd duidelijk dat vrouwen pas sinds de 1^e eeuw n.Chr. hun man vergezellen naar de provincie. Plinius lijkt het een goed idee te vinden, omdat hij het als een teken van steun ziet bij Arria. Misschien heeft hij Calpurnia dus ook aangespoord om mee te reizen en had ze toch niet zoveel eigen inbreng.

Calpurnia's affectie voor haar grootvader en tante wordt voor het eerst beschreven in brief 4.1. Het is de eerste brief waarin Calpurnia verschijnt, hoewel ze niet bij name genoemd wordt. In zowel de eerste als de laatste brief over Calpurnia is haar belangrijkste eigenschap dus de liefde voor familieleden. In brief 4.1 schrijft Plinius aan Calpurnius dat Calpurnia en hij ernaar uitzien hem en Hispulla weer te zien. Telkens schrijft hij 'wij' (*utrique nostrum* 1, *nos* 2 et cetera), zodat Calpurnia's verlangen verstrengeld is met dat van hemzelf. Wederom worden niet haar eigen gevoelens weergegeven, maar vestigt Plinius de aandacht op zichzelf; de rest van de brief gaat ook over hem. De vermelding van Calpurnia is kort en onverwacht, maar belangrijk voor het boek, aangezien ze verderop, in brief 4.19, uitgebreider gekarakteriseerd wordt.

Lichte kritiek

Twee brieven beschrijven een mindere kant van het huwelijk. Daarin informeert Plinius haar grootvader (8.10) respectievelijk tante (8.11) dat Calpurnia een miskraam heeft gehad. Blijkens brief 8.10.13 verlangen zowel Calpurnius Fabatus als Plinius zelf naar een nakomeling. Romeinse mannen zetten idealiter middels zonen de familielijn door, zoals gezien in hoofdstuk 1. Bovendien is Plinius waarschijnlijk de enige van zijn familie die nog nageslacht kan voortbrengen.⁸² Uit zijn eerdere huwelijk(en) is geen kind voortgekomen, maar Calpurnia raakt zwanger. Ze verliest het kind echter, volgens Plinius omdat ze door haar jonge leeftijd niet weet dat ze zwanger is en daardoor verkeerd handelt (1), vermoedelijk wat betreft voeding en/of lichaamsbeweging.⁸³ Door haar vergissing – Plinius' woorden – geraakt ze zelf in levensgevaar, maar ze overleeft (1). Plinius beschrijft zijn eigen gevoelens in deze gevaarlijke situatie niet, maar schrijft dat *Calpurnius* de goden moet danken (2). De brief legt dan ook meer nadruk op het gebrek aan nakomelingen dan op het welzijn van Calpurnia. Plinius is vooral blij te weten dat ze vruchtbaar is en dat de hoop op een kind dus kan blijven bestaan (2). Hij hoopt namelijk dat zijn beroemdheid door zijn kind blijft voortbestaan (3), maar voor zover bekend komt die wens niet uit.⁸⁴

Brief 8.11, geadresseerd aan Hispulla (zie ook hoofdstuk 1), bevat in grote lijnen hetzelfde verhaal: Calpurnia sterft bijna, maar herstelt (1); de miskraam is niet haar eigen schuld, maar Plinius wijt het aan haar leeftijd (2); de betrokkenen willen graag kinderen en geloven dat ze er alsnog zullen komen (3). Opmerkelijk is dat Calpurnius en Plinius hopen op een jongetje, omdat hij dan politieke ereambten kan bekleden (8.10.3), maar dat Plinius aan Hispulla hoop op een kleinzoon óf kleindochter toeschrijft (8.11.3).

In deze twee brieven schetst Plinius het beeld dat Calpurnia het beste voorheeft met zichzelf en eventuele kinderen, maar als gevolg van haar leeftijd te onvoorzichtig is. Het past daarmee in de ontwikkeling uit brief 4.19: ze werkt naar de rol van *matrona* toe, maar moet nog groeien.⁸⁵ In de oudheid stierven met regelmaat foetussen of jonge kinderen.⁸⁶ Ook Plinius lijkt te beseffen dat Calpurnia het kind niet opzettelijk verliest, maar toch zoekt hij de verklaring in haar gedrag.

⁸² Shelton 2013, 125. Plinius schrijft niets over eventuele broers en/of zussen.

⁸³ Hunink 2020, 55.

⁸⁴ Radice 1969b, 30. Plinius schrijft over kinderen noch meer miskramen.

⁸⁵ Carlon 2009, 174. Een *matrona* heeft volgens Plinius echter niet per se kinderen; volgens dezelfde Carlon is Fannia zijn ideale *matrona*, terwijl zij geen eigen kinderen heeft, slechts stiefkinderen van haar man Helvidius. Wel is Calpurnia nog niet uitgegroeid, omdat ze beter op haar gezondheid moet letten.

⁸⁶ Shelton 2013, 127.

Brief 8.11 neemt meer blaam weg dan 8.10, maar aangezien Plinius ze na elkaar geplaatst heeft, moeten ze waarschijnlijk samen gelezen worden.⁸⁷

In brief 8.19 komt Plinius misschien terug op Calpurnia's miskraam: hij is bezorgd over de ziekte van zijn vrouw en slaven (1); volgens brief 8.16.1 sterven enkele slaven zelfs. De plaatsing van zijn echtgenote vóór de slaven, met wie hij blijkens brief 8.16.1 een goede band had, is opnieuw een aanwijzing voor een liefdevol huwelijk. Het is niet duidelijk of Calpurnia lijdt aan dezelfde ziekte als de slaven, maar doordat de brief redelijk kort na de brieven 8.10 en 8.11 geplaatst is, betreft het vermoedelijk eerder haar miskraam.⁸⁸ In ieder geval herstelt Calpurnia, aangezien ze in brief 10.120, die enige jaren later geschreven is,⁸⁹ weer optreedt.

Plinius' ideale echtgenote

Calpurnia wordt neergezet als een meisje dat groeit in haar rol van de ideale echtgenote in Plinius' ogen: ze is compleet toegewijd aan haar echtgenoot en zijn carrière, aangezien ze zijn werk bestudeert en zelfs meegaat naar zijn provincie Bithynië (*pietas* en *caritas*); ze leeft eensgezind met hem (*concordia*), en Plinius waardeert het samen dineren; ze spiegelt zijn karakter met haar ingetogenheid (*frugalitas*); ze is kuis en moreel zuiver (*castitas* en *sanctitas*); ze is vruchtbaar, hoewel ze een miskraam heeft, volgens Plinius wegens haar jonge leeftijd; ze is opgeleid, waardoor ze het werk van haar echtgenoot kan lezen en bewerken; ze is daarnaast net als hij van niet lage afkomst (*dignitas*); en ze blijft trouw aan haar grootvader en tante, die haar hebben opgevoed (*pietas*). Hoewel ze nog in ontwikkeling is, ziet Plinius hierin al grote waardigheid (*dignitas*).

In alle brieven is Calpurnia echter vooral met haar man bezig, waardoor Plinius zichzelf kan portretteren als een goede Romeinse man en echtgenoot. Haar karakterisering staat dus ten dienste van hem en moet daarom kritisch bekeken worden. Plinius zal sommige dingen geïdealiseerd hebben en andere dingen weggelaten, zoals Calpurnia's eigen mening en gevoelens, haar gedrag als ze niet bij haar echtgenoot is en haar minpunten. Plinius schetst doelbewust een beeld van haar dat past bij de door hem gewenste reputatie: bij een geëerde en beschaafde man als Plinius hoort een vrouw die perfect is wat ziel, geest en hart betreft.⁹⁰ In zijn woorden lijkt Calpurnia perfect, omdat ze veel eigenschappen heeft die hij ook in andere vrouwen prijst, zoals het volgende hoofdstuk zal bewijzen. Toch wil dat niet zeggen dat Calpurnia dé ideale echtgenote is, slechts dat Plinius het doet voorkomen dat ze dat *voor hem* is.

⁸⁷ Carlon 2009, 173. Plinius schrijft in brief 1.1.1 dat hij de brieven niet op chronologische volgorde geordend heeft. Het is dus zeker mogelijk dat de brieven doelbewust na elkaar geplaatst staan.

⁸⁸ Shelton 2013, 130 en Hunink 2020, 59. Overige recente literatuur neemt deze brief niet mee in het onderzoek.

⁸⁹ Sherwin-White 1966, 448, 731 neemt aan dat de brieven 8.10, 8.11, 8.16 en 8.19 rond 107 zijn geschreven en brief 10.120 rond 112.

⁹⁰ Maniet 1966, 149 gelooft dat Plinius op al deze aspecten in zijn brieven aan en over Calpurnia ingaat.

3 Calpurnia naast de andere vrouwen

Inleiding

De brieven over Calpurnia, voornamelijk brief 4.19, verschaffen veel eigenschappen die eveneens bij de vrouwen uit hoofdstuk 1 genoemd werden. Het is interessant om te onderzoeken welke daarvan maken dat Plinius Calpurnia zo waardeert, zoals gezien in hoofdstuk 2. De vergelijking draait vooral om Minicia, Fannia en Calpurnia, de drie centrale vrouwen in Carlon's model. Anderzijds zijn er ook kenmerken die van andere vrouwen gezegd worden, maar niet van Calpurnia, en omgekeerd. In dit hoofdstuk wordt een vergelijking getrokken tussen de vorige hoofdstukken, zodat beter bepaald kan worden of Calpurnia volgens Plinius zijn ideale echtgenote is.

Overeenkomsten

Dignitas

Allereerst is gebleken dat Calpurnia evenals de meeste vrouwen in de *Epistulae* van goede afkomst is, hoewel haar familie niet tot de hoogste elite behoort. Ze trouwt met een eveneens aanzienlijke man, die door zijn politieke ambities, en met haar ondersteuning, hun status verhoogt. Alle vrouwen in het oeuvre worden net als Calpurnia vooral in dit huwelijkse kader besproken. Ook verdere familie speelt een rol, bijvoorbeeld bij Ummidia en haar kleinzoon en Plinius en zijn moeder. Calpurnia wordt eveneens door Plinius in verband gebracht met familieleden als haar grootvader en tante, omdat haar gedrag volgens hem waardig aan hen is.

Pietas

Calpurnia's belangrijkste eigenschap volgens Plinius is natuurlijk haar liefde (*caritas*) voor en toewijding (*pietas*, niet expliciet genoemd) aan hem. Evenals bij de andere vrouwen gaat hij over alle brieven gezien het meest op haar *pietas* in. Haar plichtsbesef is niet alleen op hem gericht, maar ook op haar grootvader en tante. Doordat Plinius deze eigenschap in brief 10.120 expliciet noemt en die in brief 4.19 impliceert, doet hij de lezer denken aan Calpurnia's tante Hispulla, die door Plinius juist in brief 4.19 een voorbeeld van *pietas* genoemd wordt.

Voor Plinius is echter de toewijding van een vrouw aan haar man het belangrijkste. Al terwijl Calpurnia een jonge vrouw is, legt ze zich volgens Plinius' schets volledig toe op zijn carrière als schrijver. Net als Minicia heeft ze enige opleiding genoten, waardoor ze de boeken van haar echtgenoot kan lezen; bij beide meisjes gebruikt Plinius het werkwoord *lectito* (4.19.2 en 5.16.3). Na het huwelijk wordt ze door Plinius verder onderricht, waardoor ze zijn verzen in liederen kan omzetten; ook de vrouw van Pompeius Saturninus wordt door haar man onderwezen.

De meeste vrouwen steunen hun echtgenoten ook buitenshuis, vooral op politiek gebied. Zo blijkt de liefde van zowel Calpurnia als Arria uit het feit dat ze meereizen naar de provincies van hun mannen. Hoewel Calpurnia nog jong is, offert ze zich al volledig op door alles achter te laten; dat doen bijvoorbeeld op hun eigen manier ook Arria, Fannia, de vrouw van Domitius Tullus en de vrouw uit brief 6.24. Calpurnia steunt haar echtgenoot in alles en misdraagt zich niet buiten Rome, zoals Casta en Gallitta. Door slechts op haar positieve gedrag in de provincie

te focussen, namelijk het volgen van haar man en het weggaan alleen uit *pietas*, doet Plinius haar veel beter voorkomen dan deze in zijn ogen schandelijke vrouwen.

Ten slotte streeft Calpurnia zelfs naar *gloria* voor haar man. Arria en Fannia maken door hun gedrag hun echtgenoten beroemd, maar Calpurnia heeft niet eenzelfde mogelijkheid om Plinius roem te bezorgen, omdat het politieke klimaat in haar tijd rustiger is. Plinius kan voor de toekomst echter wel daarop hopen volgens Carlon, aangezien hij nu al over haar grote toewijding kan schrijven.⁹¹ Het huwelijk is volgens hem zelfs zo gelukkig, dat eeuwige *concordia* mogelijk is, naar het voorbeeld van Paetus en Arria en Macrinus en zijn vrouw. In alle gevallen lijkt de harmonie echter vooral tot stand gebracht door inspanning van de vrouwen: de mannen leiden hun leven en de vrouwen doen alles ten dienste van hen. Dit past in het wereldbeeld van Plinius en zijn tijdgenoten.⁹² Ook van Calpurnia lijkt Plinius dus te verwachten dat ze aan zijn wensen gehoorzaamt en in de brieven geeft hij geen indicatie dat ze dat niet doet.

Het enige wat aan het huwelijk volgens Plinius nog ontbreekt, zijn kinderen. Calpurnia is vruchtbaar en hij spreekt de verwachting uit dat ze haar moederlijke rol nog zal kunnen vervullen; in dit geval is dat het doorgeven van deugden van haar mannelijke familieleden (zie brief 8.10.3) en de morele opvoeding van de nakomelingen, zoals Hispulla haarzelf heeft grootgebracht. Zoals gezien in hoofdstuk 1, zijn ook in andere brieven vrouwen vooral de schakel tussen mannelijke personages, opdat zij elkaars carrière en roem kunnen voortzetten. Hun taken vinden vooral binnenshuis plaats, zoals dat ook voor Calpurnia het geval lijkt. Het valt daarbij op dat geen enkele vrouw in verband wordt gebracht met wolarbeid, hoewel dat voor andere schrijvers, zoals die van de Turia-inscriptie, als teken van trouw en ijver in het huwelijk geldt. Of Calpurnia spint en weeft is voor Plinius klaarblijkelijk niet zozeer van belang. Hij wijkt zodoende af van het Romeinse ideaal dat vrouwen op die manier hun trouw en ijver in het huwelijk bewijzen, maar hij geeft die eigenschappen in zijn brieven wel op andere manieren weer.

Minicia, Calpurnia en Fannia

De bovenstaande eigenschappen zijn meer algemeen en komen in de Romeinse literatuur bij veel voorbeeldige vrouwen voor, zoals gezien in hoofdstuk 1. Plinius noemt ook een paar weliswaar clichématige, maar toch specifiekere eigenschappen. Dat doet hij vooral in zijn uitgebreide beschrijvingen van Minicia, Calpurnia en Fannia. In Carlons model delen ze bepaalde karaktertrekken, maar hebben ze ook unieke, bij hun leeftijd passende kenmerken. De vrouwen zijn goed met elkaar te vergelijken, omdat ze alle drie aanzienlijk zijn, jong verloofd of getrouwd en hun mannelijke verwanten overal in steunen.

Niet alleen met Minicia en Fannia, maar ook met Cornelia, deelt Calpurnia volgens Plinius *castitas*. Het woord heeft bij elke vrouw een nuanceverschil: in Cornelia's geval draait het om kuisheid, bij Minicia en Fannia duidt het morele zuiverheid aan en voor Calpurnia is het vooral trouw. Fannia en Cornelia bezitten volgens Plinius daarnaast het nauw verwante *sanctitas*, waarmee hij doelt op een eerbare levenswijze. Hoewel van Calpurnia niet wordt gezegd dat ze *sanctitas* bezit, schrijft Plinius wel dat ze in haar jeugd bij haar tante alleen het eerbare (*sanctum*, 4.19.6) zag. Carlon denkt, overeenkomstig haar model waarin Calpurnia Minicia en

⁹¹ Carlon 2009, 184.

⁹² Shelton 2009, 137.

Fannia moet navolgen, dat Plinius daarmee wil aangeven dat hij hoopt dat ze op latere leeftijd naast *casta* ook *sancta* zal blijken te zijn.⁹³

Minicia, Calpurnia en Fannia worden daarnaast alle drie waardig aan hun vaders genoemd. Calpurnia deelt bovendien een eigenschap met haar man, ingetogenheid of *frugalitas* (zie hieronder); volgens Plinius lijkt ook Fannia met haar gedrag op haar echtgenoot. Calpurnia's ingetogenheid lijkt wel op de bescheidenheid van andere vrouwen in de *Epistulae*, maar is toch uniek voor vrouwen in de *Epistulae*. Plinius zal bewust voor dit specifieke woord gekozen hebben.

Verschillen

Unieke eigenschappen

Calpurnia is dus de enige vrouw in de *Epistulae* aan wie *frugalitas* toegeschreven wordt, naast vier mannen, onder wie Plinius zelf. Ingetogenheid is voor Romeinse auteurs een groot ideaal: Cicero ziet het bijvoorbeeld als de belangrijkste deugd, omdat het bescheidenheid en zelfbeheersing aanduidt.⁹⁴ Plinius kan het belang ervan uitdrukken door de eigenschap alleen te verbinden met de beste vrouw in zijn ogen, namelijk zijn eigen vrouw. Hij verbindt Calpurnia hierdoor indirect wel met Minicia, aangezien hij in brief 1.14.4 schrijft dat zowel diens *verecundia* als de *frugalitas* noordelijke idealen zijn, die hij waardeert door zijn afkomst uit dat gebied en omdat ze traditioneel Romeins zijn (zie hoofdstuk 1).

Een ander positief verschil is dat Plinius vermeldt dat Calpurnia en hij samen dineren in de zomer. Plinius volgt hiermee enkele andere auteurs (zie hoofdstuk 1), maar vermeldt het toch niet bij andere vrouwen in zijn oeuvre. Zodoende wordt Calpurnia's bijzondere positie extra benadrukt. Wat ze verder in de villa's doet, is niet duidelijk, maar een deel van haar vrije tijd vult ze in ieder geval met lezen en zingen, in tegenstelling tot de volgens Plinius schandelijke bezigheden van Ummidia. Deze verschillen tonen daarnaast haar gelijkenis met haar man: beiden bezitten *frugalitas* en lezen regelmatig (Plinius leest bijvoorbeeld zelfs vlak voordat de Vesuvius uitbarst nog, blijkens brief 6.20.5).

Welke eigenschappen Calpurnia niet heeft

In de brieven over Calpurnia ontbreken ook enkele eigenschappen die in andere brieven bij vrouwen terugkomen. Zij handelt bijvoorbeeld nooit zelfstandig, maar treedt steeds samen met haar echtgenoot op. Verder kan ze geen moederlijke *pietas* betonen, maar waarschijnlijk zou Plinius haar daarvoor net zo prijzen als voor haar plichtsbesef tegenover hemzelf, haar tante en haar grootvader, als hij de mogelijkheid zou hebben gehad. Overigens looft hij Fannia ook uitbundig, terwijl ze kinderloos is en 'slechts' voor haar stiefkinderen zorgt. Calpurnia wordt ook niet *constans* genoemd, ook al is ze net als Minicia en Fannia ziek en gebruikt Plinius het woord vaak in die context (zie ook hoofdstuk 5). Hij noemt ook Arria en Fannia standvastig, wanneer ze voor hun mans gelijk vechten, maar Calpurnia heeft, zoals gezien, geen mogelijkheid daartoe. Bovendien krijgt ze geen moed toegeschreven als Minicia en Fannia,

⁹³ Carlon 2009, 178. Carlon benoemt niet dat Plinius Minicia ook geen *sanctitas* toeschrijft; misschien vindt hij beide vrouwen nog te jong.

⁹⁴ Cic. *Deiot.* 26: *ego tamen frugalitatem, id est modestiam et temperantiam, virtutem maximam iudico.* Vergelijk ook not 39 over *verecundia*.

hoewel ze zelf vanuit Bithynië naar haar tante reist. Daarnaast is ze niet *amabilis* naar hun voorbeeld, maar wordt ze enkel als een serieuze huisvrouw neergezet.⁹⁵ Toch wordt ze nog niet *gravis* en *matrona* genoemd, volgens Carlon omdat ze nog jong is.⁹⁶ Ook wordt over haar uiterlijk niets gezegd, terwijl van Ummidia het voorkomen kort beschreven wordt. Tot slot valt op dat Plinius Calpurnia ondanks al haar goede eigenschappen en zijn hoop voor de toekomst niet expliciet voorbeeldig noemt, zoals Macrinus' vrouw en Cottia volgens hem uitzonderlijke voorbeelden van echtgenotes zijn. Hij schrijft echter ook niet dat ze geen voorbeeld zou zijn en zijn beschrijving van haar gedrag bevat weinig tot geen negatieve bewoordingen.

Een goede basis

Calpurnia deelt dus de belangrijkste eigenschappen van vrouwen in de *Epistulae*, zoals hoge afkomst en gedrag dat waardig is aan mannelijke familieleden (*dignitas*), intelligentie, vruchtbaarheid en bovenal plichtsgevoel (*pietas*). In het huwelijk gedraagt ze zich voorbeeldig, aangezien Plinius van haar, net als van andere vrouwen, beschrijft hoe ze alles doet voor haar echtgenoot; ze gaat mee naar de provincie en steunt zijn schrijvers- en politieke carrière, waardoor hij hoop heeft op eeuwige harmonie (*concordia*). Bovendien lijkt ze door *castitas* en *sanctitas* op Plinius' meest uitgebreid getypeerde vrouwelijke karakters, Minicia en Fannia.

Toch zijn er verschillen: Calpurnia blinkt uit in ingetogenheid (*frugalitas*) en dineert met Plinius. Door deze kwaliteiten benadrukt Plinius niet alleen hoe uniek ze als vrouw is, maar geeft hij ook aan dat ze als echtgenoten nauw met elkaar verbonden zijn. Eigenschappen die Calpurnia lijkt te missen ten opzichte van enkele andere vrouwen, zijn bijvoorbeeld zelfstandigheid, moederlijke *pietas*, standvastigheid (*constantia*), moed (*fortitudo*), lieflijkheid (*amabilitas*), ernst (*gravitas*) en een omschrijving van het uiterlijk. Dat wil niet zeggen dat ze die niet bezit, maar Plinius besteedt er niet expliciet aandacht aan in zijn brieven over haar. Er zijn echter ook drie brieven die *aan* haar gericht zijn en een completer beeld van haar persoonlijkheid geven.

⁹⁵ Carlon 2009, 184 schrijft ten onrechte dat Calpurnia wél *amabilis* genoemd wordt. Vermoedelijk neemt ze aan dat Plinius met *suavitas* en *dulcedo* uit brief 6.7 (zie hoofdstuk 4) op dezelfde eigenschap duidt.

⁹⁶ Carlon 2009, 178.

4 Liefdesbrieven

Inleiding

Drie brieven in het corpus zijn gericht aan Calpurnia, namelijk brief 6.4, 6.7 en 7.5. Hoewel Romeinse dichters geregeld brieven schreven aan hun minnaressen, heeft Plinius volgens Sherwin-White de eerste liefdesbrieven in de Romeinse literatuurgeschiedenis geschreven, waarin de rollen van echtgenoot en geliefde samenvloeien.⁹⁷ In de brieven is inderdaad het taalgebruik van liefdespoëzie te lezen.⁹⁸ Daardoor is het volgens Spalding Dobson aantrekkelijk om te denken dat Plinius zijn huwelijk ook als een liefdesverbintenis zag, niet louter als een vereiste voor politieke voortuitgang.⁹⁹ Anderzijds moet men zich ook bij deze brieven bedenken dat Plinius zichzelf en Calpurnia neerzet zoals hij door zijn latere publiek herinnerd wil worden. Hoewel het dus onduidelijk is in hoeverre het beeld van Calpurnia geïdealiseerd is, gaat dit hoofdstuk in op alle eigenschappen van Calpurnia die Plinius noemt in zijn brieven aan haar. Per paragraaf wordt een aparte brief besproken.

Tijdelijke scheiding

De omstandigheden in alle drie de brieven zijn hetzelfde: Calpurnia verblijft in Campanië wegens een slechte gezondheid, terwijl Plinius in Rome moet werken. In brief 6.4 beklagt Plinius zich daarover: hij wil het liefst bij zijn vrouw zijn, om in de gaten te houden of ze wel aansterkt en geen last ondervindt van de geneugten van de regio (2). Het is niet bekend wat Calpurnia mankeert; sommigen denken dat het de miskraam van brieven 8.10 en 8.11 betreft, anderen dat het om een andere ziekte gaat, maar de meeste secundaire literatuur bespreekt de kwestie niet eens.¹⁰⁰ De brief draait vooral om Plinius' liefde en bezorgdheid voor zijn vrouw; het perspectief van Calpurnia zelf wordt daarin niet meegenomen. Plinius gelooft dat brieven van haar kant hem gerust zullen stellen en vraagt haar een of twee keer daags te schrijven (5). Hij schrijft dat zijn angst voor haar afwezigheid en slechte gezondheid pas terugkeert na het uitlezen van een brief (5).

Ook al vertelt deze brief op het eerste gezicht niet veel over Calpurnia, tussen de regels door zijn er enkele eigenschappen over haar te lezen. Plinius maakt vooral duidelijk dat ze zichzelf opoffert voor zijn carrière door alleen in Campanië te verblijven. Daarnaast blijkt ze in staat tot lezen én schrijven.¹⁰¹ In de Augusteïsche liefdespoëzie van onder anderen Catullus, Tibullus,

⁹⁷ Sherwin-White 1966, 406-407. Het is aannemelijk dat er meer liefdesbrieven geschreven werden in de oudheid, maar die zijn niet overgeleverd.

⁹⁸ Zie voor een overzicht hiervan in *Ep. 7.5* De Verger 1997. Plinius maakt bijvoorbeeld veel gebruik van de motieven van gemis, die Catullus ook vaak toepast, en van liefde als een ziekte, waarvan zowel Propertius als Ovidius geregeld melding maken. In dit hoofdstuk wordt daarnaast ingegaan op twee *personae* of aangenomen rollen uit de liefdespoëzie: de *exclusus amator* en de *docta puella*.

⁹⁹ Spalding Dobson 1982, 84. Men kan niet nagaan of Plinius de eerste was die dit dacht, zoals Sherwin-White 1969, 79 aanneemt.

¹⁰⁰ Shelton 2013, 143 schrijft: '*scholars conjecture that Calpurnia's convalescence in Campania ... was a result of her miscarriage*', maar geeft haar eigen opinie niet. Sherwin-White 1966, 359 spreekt dat idee tegen, maar zegt niet waarom en wat volgens hem dan wel de reden van de tijdelijke scheiding is. De boeken van de *Epistulae* zijn in chronologische volgorde uitgegeven, waardoor het opmerkelijk is dat Plinius in boek 6 reeds zou hebben geschreven over een miskraam die hij in boek 8 pas toelicht.

¹⁰¹ In de oudheid hadden de rijken soms ook bedienden voor correspondenties, maar de secundaire literatuur gaat hier niet vanuit in het geval van Calpurnia; zie bijvoorbeeld De Pretis 2003, 139 en Shelton 2013, 121. Hemelrijk 1999, 198 vertelt dat vrouwen vanaf de 1^e eeuw v.Chr. zelf gedichten en brieven gaan schrijven, als gevolg van

Propertius en Ovidius is de *docta puella*, het ‘geleerde meisje’, een veelvoorkomende *persona* of rol. Aanvankelijk werd die geassocieerd met slechte zeden door seksuele toespelingen, maar Plinius gebruikt het typische karakter juist om een goedopgeleide vrouw te beschrijven.¹⁰² In brief 7.5 (zie verderop) lijkt hij zelf ook een rol uit de liefdeslegie aan te nemen, die van de *exclusus amator*.

Verder krijgt men hier een eerste indruk van Calpurnia’s slechte gezondheid, die in de brieven 8.10, 8.11 en 8.19 opnieuw benoemd wordt. Plinius heeft echter geen reden om aan Calpurnia te moeten schrijven dat ze voor het moment gescheiden zijn vanwege haar gezondheid; zij weet dat maar al te goed. Hieruit blijkt dat de brieven daadwerkelijk voor publicatie geschreven zijn. Dat heeft effect op het beeld dat het publiek van Calpurnia krijgt: het kan terecht twijfelen aan de juistheid ervan. Centlivres Challet merkt echter op dat tijdgenoten van Plinius zijn brieven ook lasen en dat het beeld erin toch dichtbij de waarheid moet zijn gebleven, opdat de teksten niet Plinius’ reputatie als schrijver teniet zouden doen.¹⁰³

Troost

Calpurnia stuurt overeenkomstig Plinius’ wens een brief terug, waarin ze volgens hem schrijft dat ze hem ook mist en net als hij troost zoekt in de ontvangen brieven (6.7.1). Beide geliefden focussen zich dus op elkaars brieven, waardoor ze ondanks hun tijdelijke scheiding toch verbonden zijn. Brief 6.4 en brief 6.7 staan niet direct na elkaar geplaatst, omdat Plinius volgens De Pretis door de tussengelegen brieven de verstreken tijd tussen vraag en antwoord wil symboliseren.¹⁰⁴ Hoewel de brieven van Calpurnia niet overgeleverd zijn, krijgt de lezer met deze brief toch inzicht in haar gevoelens, zij het door Plinius’ bril. Volgens hem klampt ze zich als het ware vast aan zijn brieven (2). Het woord dat Plinius gebruikt voor ‘brief’ is *libellus*, hetzelfde als in brief 4.19.2, waarin hij aangeeft dat Calpurnia graag zijn boeken leest. Door het woord hier al dan niet bewust te herhalen, wordt de bewering uit brief 4.19.5 geloofwaardig: Calpurnia lijkt inderdaad meer Plinius’ roem als schrijver lief te hebben, dan zijn leeftijd en verschijning.

Plinius reageert dat ook hij zich troost met de brieven van de ander (2). Hij beschrijft wat hij zo waardeert: haar brieven zitten vol van *suavitas* en herinneren hem aan de *dulcedo* die hij ervaart in hun gesprekken (3). *Suavitas* betekent in het algemeen ‘zachtheid’, die met alle zintuigen waargenomen kan worden, en kan daarnaast betrekking hebben op het karakter zelf.¹⁰⁵ Maniet beweert dat Plinius hiermee wil zeggen dat de stijl van Calpurnia’s brieven aangenaam is,¹⁰⁶ maar Carlon voegt terecht toe dat het ook duidt op haar algehele aanwezigheid en daardoor een karaktereigenschap wordt.¹⁰⁷ *Dulcedo* is vrijwel synoniem aan *suavitas*, maar heeft in dit geval een intiemere betekenis, namelijk ‘aangenaamheid’ of ‘charme’, waarvan de ontvanger vervuld

hun onderwijs dat eveneens in mate toeneemt. Een ander voorbeeld hiervan is Pompeius Saturninus’ vrouw uit brief 1.16.

¹⁰² Hemelrijk 1999, 77. De *docta puella* was oorspronkelijk bedreven in poëzie, muziek en dans, maar Plinius laat het laatste aspect achterwege. Waar de *docta puella* bij de elegische dichters een minnares was, beschrijft Plinius zijn eigen vrouw als zodanig.

¹⁰³ Centlivres Challet 2018, 161, 164.

¹⁰⁴ De Pretis 2003, 143. Men neemt aan dat er slechts één brief van Calpurnia’s hand tussen brief 6.4 en 6.7 zit.

¹⁰⁵ Maniet 1966, 157.

¹⁰⁶ Maniet 1966, 158, 161.

¹⁰⁷ Carlon 2009, 168-169. Zie voor een verdere analyse het volgende hoofdstuk.

raakt.¹⁰⁸ Zo verbindt Plinius Calpurnia en hemzelf opnieuw nauw met elkaar, maar blijkt ook zijn gemis des te meer.

Hij wil om die reden nog meer brieven ontvangen, hoewel hij schrijft daardoor zowel behaagd als gekweld te worden. Zodoende draait de brief toch weer om Plinius' gevoelens en het belang van zijn geschreven werk. Hij lijkt zo belangrijk in hun huwelijk, dat Calpurnia zelfs zijn bezigheden overneemt, namelijk lezen en schrijven.¹⁰⁹

Wederom blijkt dat Plinius' brieven deels voor het publiek geschreven zijn: hij moet uitleggen wat Calpurnia hem geschreven heeft, terwijl zij dat ongetwijfeld onthouden heeft.¹¹⁰ Het werpt de vraag op in hoeverre Plinius hier Calpurnia's werkelijke tekst en gevoelens overlevert.

Gemis

De laatste liefdesbrief staat pas in boek 7, maar hij is toch verbonden met de eerdere twee door dezelfde toon en hetzelfde taalgebruik. Zo wordt in brief 6.4 Calpurnia's ziekte benoemd, terwijl Plinius in brief 7.5.1 schrijft dat hij zelf ziek (*aeger*) is, van liefde in dit geval. Ook dit is een motief uit de liefdespoëzie. Bovendien zijn in alle brieven gemis, liefde en het lezen van elkaars brieven terugkomende onderwerpen. De reden van Calpurnia's afwezigheid is nog steeds haar verblijf in Campanië: Plinius schrijft in de brieven 6.14, 6.28 en 6.30 in die streek te zijn, maar moet daarna weer aan het werk.

Brief 7.5 begint met een klacht van Plinius hoezeer hij zijn vrouw mist: hij denkt constant aan haar en loopt naar haar kamer om zich minder alleen te voelen (1). Wanneer hij haar daar niet ziet, keert hij bedroefd terug, zoals hij zelf zegt als het ware uitgesloten (*exclusus*, 1). Dit is opnieuw een verwijzing naar een veelvoorkomende *persona* in de liefdespoëzie: de *exclusus amator* die zijn minnares niet mag of kan zien.¹¹¹ Plinius schrijft echter over zijn eigen vrouw en is daarmee de eerste Romeinse epistolograaf die zich als een elegisch dichter opstelt in brieven aan zijn vrouw.¹¹²

Plinius schrijft één afleiding te hebben, zijn werk als advocaat (1). Dit staat in schril contrast met brief 6.4.1, waarin hij juist klaagt over zijn publieke werk, omdat het hem verhinderde om naar Campanië te reizen met Calpurnia. Volgens De Verger is ook een dergelijke *remedium amoris* juist een motief uit de liefdespoëzie.¹¹³ Misschien maakt Plinius bewust een toespeling hierop en uit hij niet zijn ware gevoelens. Het werpt in ieder geval de vraag op wie of wat hij de reden van hun tijdelijke scheiding vindt: in brief 6.4 lijkt hij zowel Calpurnia's ziekte als zijn eigen werk als aanleiding te geven, maar in brief 7.5 lijkt zijn werk juist een welkome afleiding te zijn. Calpurnia moet zich van hem bedenken hoe zijn leven zonder haar is (2), alsof ze medelijden met hem moet hebben en zich misschien wel schuldig moet voelen. Hij besteedt

¹⁰⁸ Maniet 1966, 163.

¹⁰⁹ Shelton 2013, 122. Ook hiermee benadrukt Plinius de band tussen zijn echtgenote en hemzelf.

¹¹⁰ Centlivres Challet 2018, 161. Hoewel het enige tijd duurde voordat brieven geleverd konden worden en Calpurnia daardoor misschien niet haar hele tekst nog weet, doet Plinius het in de drie liefdesbrieven voorkomen dat ze constant met hem bezig is; het zou dan niet logisch zijn als ze niet meer in grote lijnen weet wat ze hem geschreven heeft.

¹¹¹ De Verger 1997, 115.

¹¹² Shelton 2013, 124. Shelton volgt hierin Sherwin-White 1969, 79, die gelooft dat Plinius als eerste Romeinse man van wie het bekend is, het huwelijk ook als iets liefdevols zag. Shelton noemt als tegenvoorbeelden de brieven van Cicero en Ovidius aan hun vrouwen toen ze in ballingschap zaten. Zij nemen niet de rol van *exclusus amator* aan.

¹¹³ De Verger 1997, 116. Volgens hem raden Plautus en Ovidius aan om te blijven werken om de geliefde te vergeten.

er geen aandacht aan hoe het voor de jonge Calpurnia is om zonder haar man te zijn, ziek nog wel, waardoor het beeld wederom eenzijdig is.

Carlson vindt dat Calpurnia het meest verantwoordelijk is voor hun afwezigheid van elkaar, aangezien zij zich terugtrekt vanwege haar gezondheid.¹¹⁴ Shelton heeft daarentegen kritiek op Plinius dat hij in Rome blijft voor zijn werk en niet zijn zieke vrouw achterna reist.¹¹⁵ Haar standpunt past in het huidige tijdperk: een huwelijk is er bovenal voor de liefde en beide partijen offeren zich daarbij waar nodig voor elkaar op. Carlson denkt meer overeenkomstig de oude ideeën, die in andere brieven van Plinius al terugkwamen (zie hoofdstuk 1): de man blijft werken om hogerop te komen, terwijl de vrouw zich voor hem aanpast.

Brief 7.5 is bij uitstek een liefdesbrief waarin Plinius zijn gevoelens van ellende uit. Shelton acht hem zo overdreven, dat ze opwerpt dat Plinius hem verzonnen kan hebben ter publicatie, waarbij hij een *persona* van zichzelf neerzet.¹¹⁶ Carlson geeft toe dat Plinius zijn gevoelens niet onder controle lijkt te kunnen houden, maar verklaart dat vanuit de brief ervoor, waarin Plinius poëzie bewondert. Zij gelooft dat brief 7.5 voortborduurde op brief 7.4, met Plinius' eigen idee van liefdespoëzie.¹¹⁷ Een ander argument vóór de echtheid van de laatste liefdesbrief is dat het weliswaar overdreven beeld overeenkomt met de andere brieven aan Calpurnia, omdat gemis en verlangen de boventoon voeren. Evenals bij andere brieven, bijvoorbeeld brief 4.19, is het zeker mogelijk dat Plinius overdreven heeft, maar zal hij wel van een kern van waarheid zijn uitgegaan, omdat hij de brief schrijft met Calpurnia als ontvanger in zijn hoofd en met het oog op zijn andere lezers. Beide vormen van publiek beïnvloeden zo hetzij direct hetzij indirect de inhoud van de brief – die moet niet te leugenachtig schijnen.¹¹⁸

Plinius' overdreven liefde

Met de liefdesbrieven komt het totale aantal brieven aan of over Calpurnia uit op tien. De brieven uit dit hoofdstuk voegen niet veel nieuwe informatie over haar toe, aangezien ze vooral draaien om Plinius' eigen gevoelens. Wel maakt Plinius duidelijk dat ze opgeleid is en met haar *suavitas* en *dulcedo* aangenaam gezelschap biedt. Volgens hem mist ze haar man erg, maar haar eigen woorden zijn niet overgeleverd.

Plinius toont met zijn vragen en antwoorden aan Calpurnia hoe het ideale huwelijk volgens hem is: constant gemis en verlangen wanneer geliefden voor even gescheiden zijn. Het beeld van Calpurnia zal daardoor opnieuw geïdealiseerd zijn, maar in de kern toch waarachtig, opdat het publiek het kan geloven. In ieder geval geven de brieven blijk van hartstochtelijke liefde van voornamelijk Plinius' kant, oprecht dan wel iets overdreven. Waarom hij Calpurnia zo liefheeft blijkt minder uit deze brieven, maar de eigenschappen uit deze liefdesbrieven schrijft Plinius slechts bepaalde personen in de *Epistulae* toe, zoals het volgende hoofdstuk zal laten zien.

¹¹⁴ Carlson 2009, 167.

¹¹⁵ Shelton 2013, 125.

¹¹⁶ Shelton 2013, 124.

¹¹⁷ Carlson 2009, 169-170.

¹¹⁸ De Pretis 2003, 139.

5 Beter dan het ideaalbeeld

Inleiding

De liefdesbrieven zijn door hun intimiteit van een geheel andere aard dan de andere brieven uit het oeuvre en zijn aldus moeilijk daarmee te vergelijken. Toch tonen ze eigenschappen van Calpurnia die andere vrouwen in de *Epistulae* ook zouden kunnen typeren: intelligentie, liefde voor de echtgenoot door alles heen, *suavitas* en *dulcedo*. Haar opleiding en passie zijn reeds besproken in hoofdstuk 2 en 3, maar de laatste twee kwaliteiten komen in de brieven *over* Calpurnia niet voor. Dit hoofdstuk onderzoekt of andere vrouwen deze eigenschappen ook daadwerkelijk toegeschreven krijgen of dat ze Calpurnia uniek maken. Tezamen met hoofdstuk 3 zal deze vergelijking in het volgende, laatste hoofdstuk leiden tot een antwoord op de vraag of Calpurnia de beste vrouw met de beste eigenschappen is, volgens Plinius.

Overeenkomsten

Opleiding

In hoofdstuk 3 werd reeds duidelijk dat Calpurnia een goede opleiding genoten heeft, net als enkele andere hoogstaande vrouwen, onder wie Minicia en de vrouw van Pompeius Saturninus. Daar ging het om het lezen van Plinius' werken en het componeren van muziek met tekst, terwijl in brief 6.7 blijkt dat ze ook zelf brieven schrijft. Dit laat zien dat ze haar kennis niet alleen passief gebruikt, maar ook actief kan toepassen, waardoor ze elkaars gemis deels kunnen wegnemen. Bovendien voegt ze zich zo naar het werk van haar echtgenoot, die zelf schrijver is. Indirect is het dan ook een compliment voor Plinius, want hij heeft haar hoogstwaarschijnlijk onderwezen toen ze naar zijn huishouden overging en plukt nu de vruchten van zijn eigen werk (zie ook hoofdstuk 1 en 3).

Zelfopoffering

In de brieven impliceert Plinius dat Calpurnia zichzelf op de achtergrond zet omwille van haar echtgenoot, bijvoorbeeld wanneer ze hem naar Rome laat gaan voor zijn werk, terwijl zijzelf ziek achterblijft in Campanië. Hoewel de omstandigheden anders zijn, doet haar gedrag denken aan de zelfopoffering van meerdere vrouwen in de *Epistulae*. Volgens Plinius waren Arria en Fannia in het bijzonder toegewijd aan hun mannen en hun carrières, doordat ze hen zelfs in politieke dissidentie steunden en hun eigen levens in gevaar brachten. Plinius en Calpurnia zijn weliswaar niet gedwongen van elkaar gescheiden zoals deze vrouwen en hun echtgenoten, die als gevolg van hun politieke uitingen verbannen werden, maar Plinius schrijft zijn liefdesbrieven zo vol passie en wanhoop dat zijn tijdelijke scheiding van zijn vrouw net zo erg lijkt. Hun afzondering is tijdelijk en zou opgeheven kunnen worden doordat Plinius zijn werk een tijdje zou neerleggen of Calpurnia hem zou opzoeken in Rome, maar vooral brief 7.5 drukt grote wanhoop uit dat ze elkaar door omstandigheden niet kunnen zien.

Shelton meent dat Plinius door de impliciete vergelijking met Arria en Fannia de hoop uitspreekt dat Calpurnia zich net zo voor hem zal opofferen als zij deden door hun echtgenoten

tot de dood en verder te steunen.¹¹⁹ Die hoop is enerzijds gegrond, aangezien Calpurnia in Plinius' verhaal volledig aan haar man toegewijd lijkt te zijn, maar anderzijds ijdel, omdat Plinius niet in dezelfde positie zal komen als de echtgenoten van Arria en Fannia; hij heeft juist een gunstige positie bij de keizer en heeft op het moment van schrijven een goede toekomst in het vooruitzicht. Calpurnia's zelfopoffering zal dus op een andere manier tot uiting moeten komen.

Trouw

Calpurnia's toewijding hangt samen met trouw aan haar man: ook al benoemt Plinius het niet expliciet, toch valt uit hetgeen hij wel en niet vertelt op te maken dat ze hem trouw blijft. Ze klampt zich volgens hem namelijk vast aan zijn boeken, waardoor het lijkt alsof ze niet aan een ander kan denken. Hij trekt ook niet in twijfel dat ze constant aan hem denkt. Zoals altijd valt de waarheid hiervan niet te achterhalen, maar het is niet de eerste keer dat Plinius haar kuisheid benoemt: in brief 4.19.2 roemt hij Calpurnia's *castitas* in een context van trouw (zie hoofdstuk 2). Daarom lijkt het geloofwaardig dat Calpurnia haar man ondanks de tijdelijke scheiding trouw blijft, evenals Arria en Fannia hun hele leven loyaal waren aan hun echtgenoten. Haar gedrag komt aldus overeen met dat van bijna alle vrouwen in de *Epistulae*, omdat ze hun echtgenoten onvoorwaardelijk liefhebben en steunen, behalve Gallitta en Casta.

Verschillen

Calpurnia's bijzondere kwaliteiten

Waar opleiding en toewijding eigenschappen van veel vrouwen blijken te zijn, zijn *suavitas* en *dulcedo* veel zeldzamer in Plinius' werk. Minicia is de enige persoon die *suavitas* als karaktereigenschap heeft, terwijl *dulcedo* met geen enkel karakter direct in verband wordt gebracht. Deze twee eigenschappen zijn volgens Plinius karakteristiek voor Calpurnia's brieven respectievelijk gesprekken, maar in hoofdstuk 4 is opgeworpen dat ze overdraagbaar zijn op Calpurnia als persoon.

Naast Minicia is Calpurnia dus de enige vrouw die volgens Plinius expliciet *suavis* is. In Minicia's geval duidt het op haar jeugdigheid en lieflijke speelsheid, omdat het in een context van spel en maagdelijkheid, tegenover ernst en waardigheid, gebruikt wordt (zie hoofdstuk 1). Van Calpurnia zegt Plinius juist dat haar brieven *suavitas* in de betekenis van charme bezitten, wat de context serieuzer maakt (zie hoofdstuk 4). Door de eigenschap aan Calpurnia's brieven te geven en niet aan haar eigen persoon, laat Plinius haar dus weer iets meer bijzonder schijnen.¹²⁰

Dulcedo krijgt, zoals gezegd, niemand in de *Epistulae* als karaktereigenschap toegeschreven, man noch vrouw. De combinatie komt wel voor bij voorwerpen, zoals het historiografisch werk en de verzen van Pompeius Saturninus (1.16.4-5) en Spurinna's lyrische verzen (3.1.7). Ook bij Calpurnia komen *suavitas* en *dulcedo* voor in de context van schrijven (en spreken). Deze beide mannen verdienen beiden Plinius' waardering, zoals reeds gezien in hoofdstuk 1. De

¹¹⁹ Shelton 2013, 125. Dit is een argument voor Shelton om te geloven dat brief 7.5 fictief kan zijn (zie hoofdstuk 4).

¹²⁰ Carlon 2009, 153, 168.

vergelijking met hen is dus een nog groter compliment voor Calpurnia, aldus Shelton.¹²¹ In hoofdstuk 1 bleek namelijk dat Plinius de vrouwen die hij het meest waardeert, zoals Minicia en Fannia, graag in zijn ogen mannelijkere eigenschappen toeschrijft.

De unieke kenmerken uit hoofdstuk 2, Calpurnia's *frugalitas* en het samen dineren met haar man, waren allebei aangenaam voor Plinius zelf: hij liet zien dat ze dezelfde karaktereigenschap hebben en dat hij het fijn vindt om in haar gezelschap te zijn. Ook *suavitas* en *dulcedo* verbinden de geliefden nauw aan elkaar, omdat Plinius degene is die geniet van de aangenaamheid van Calpurnia's brieven en gesprekken. Haar unieke eigenschappen dienen voor Plinius dus niet alleen om te laten zien hoe bijzonder zijn vrouw volgens hem is, maar ook om hun hechte band te demonstreren.

Hoewel *suavitas* en *dulcedo* dus een bijzondere betekenis hebben in het geval van Calpurnia, komen ze misschien wel overeen met de *amabilitas* van Minicia en Fannia: alle termen vallen in het betekenisveld 'lieflijkheid'. Calpurnia wordt in de *Epistulae* nergens *amabilis* genoemd, maar Carlon veronderstelt dat Plinius haar wel als zodanig ziet.¹²² Men kan aannemen dat hij daarvoor *suavitas* en *dulcedo* inzet, om haar te verbinden met andere voorbeeldvrouwen, maar toch ook speciaal te doen lijken.

Niet benadrukte eigenschappen

Terwijl Plinius ziektes van andere vrouwen vaak uitgebreid bespreekt, is hij relatief stil over die van zijn eigen vrouw. Bij Minicia lag de nadruk bijvoorbeeld op haar volharding en geduld, maar bij Calpurnia gaat Plinius er niet eens op in; voor hem is de belangrijkste boodschap dan ook dat het publiek weet waarom ze tijdelijk gescheiden zijn en hij passievolle liefdesbrieven moet schrijven, niet hoe het met haar gaat.

Een ziekte is voor hem reden om andere vrouwen *constans* te noemen, maar bij zijn eigen vrouw neemt hij het woord niet in de mond. Toch weet de lezer dat ze volhoudt en overleeft ondanks haar slechte gezondheid, omdat ze later met Plinius naar Bithynië kan reizen. De reden waarom Plinius haar niet expliciet verbindt met *constantia* in zijn brieven is niet bekend, maar mogelijk vindt hij het niet belangrijker dan zijn eigenlijke doel om het publiek in te lichten of is hij het simpelweg vergeten. Het kan ook zijn dat hij het onterecht vindt dat ze niet met hem meegang naar Rome, maar wegens haar ziekte achterbleef. Arria en Fannia reisden hun echtgenoot volgens zijn beschrijving wél overal achterna. Het blijft in ieder geval opvallend dat hij Calpurnia in dit geval niet vergelijkt met voorbeelden als Minicia en Fannia, die moed en standvastigheid toonden tijdens hun ziekte.

De andere context waarin Plinius *constantia* vaak impliciet of expliciet vermeldt is politieke volharding, zoals van Arria en Fannia, maar het is bekend dat dat voor Calpurnia niet mogelijk is (zie ook hoofdstuk 3). Plinius had echter wel de herinnering aan die moed kunnen opbrengen door het woord te noemen, zoals hij haar zelfopoffering indirect in verband brengt met die van deze vrouwen (zie hierboven). Voor Plinius ligt daar alleen geen nadruk op in de liefdesbrieven, die niet zoals de andere brieven, met name brief 4.19, zijn vrouw moeten karakteriseren, maar vooral zijn eigen liefde.

¹²¹ Shelton 2013, 122.

¹²² Carlon 2009, 184. Carlon schrijft haar redenering niet uit; haar standpunt is overtuigend, omdat het woord niet in Calpurnia's beschrijving door Plinius voorkomt, maar argumenten ontbreken. Zie ook noot 95 (hoofdstuk 3).

Dat verklaart ook waarom deze brieven weinig vertellen over Calpurnia's andere morele gedragingen: in de karakterisering van Minicia en Fannia worden *dignitas*, *castitas*, *sanctitas* en *gravitas* expliciet benoemd, maar in de brieven 6.4, 6.7 en 7.5 komt geen van die woorden voor. In plaats daarvan gaat het Plinius om de ware liefde die man en vrouw voor elkaar voelen, opdat zijn publiek begrijpt dat zijn huwelijk in zijn ogen ideaal is. Brief 4.19 draait wél om de kwaliteiten van zijn vrouw en bespreekt daarom meer eigenschappen van Calpurnia, zoals *dignitas*, *castitas* en *sanctitas*. Omdat haar karakter in boek 4 al bekend is, heeft Plinius in de boeken 6 en 7 de ruimte om in het taalgebruik van liefdespoëzie te duiken.

Een uniek, maar eenzijdig beeld

In de liefdesbrieven laat Plinius Calpurnia's unieke eigenschappen meer op de voorgrond treden: als een van de weinige karakters in het corpus wordt ze met *suavitas* en *dulcedo* in verband gebracht. Verder voldoet ze aan het ideaalbeeld dat in eerdere brieven is geschetst, omdat ze zich wil opofferen voor haar man en intelligent is. Toch is het beeld eenzijdig, niet alleen omdat Calpurnia's brieven verloren zijn en dus alleen Plinius' mening overkomt, maar ook omdat hij de nadruk legt op zijn eigen gevoelens en niet op Calpurnia's karakter. Daarom zijn met name morele eigenschappen, zoals *constantia*, afwezig. Tezamen met de brieven over Calpurnia weet de lezer echter genoeg over haar om zich een beeld te vormen van haar persoon en de manier waarop Plinius over haar denkt.

6 Calpurnia *carissima*

Inleiding

De voorgaande hoofdstukken maken duidelijk dat Plinius met veel liefde over zijn vrouw schrijft en het doet lijken alsof zij hetzelfde voor hem voelt. Het is echter de vraag of dat reden genoeg is om te beweren dat hij Calpurnia als de ideale vrouw beschouwt. Haar miskraam en hun tijdelijke scheiding zouden immers hun band kunnen hebben aangetast. Om te bepalen of Calpurnia volgens Plinius perfect is, moet allereerst gekeken worden welke eigenschappen hij in andere vrouwen waardeert en of zij die deelt. Daarbij zijn zowel de brieven aan als over haar relevant. Daarnaast is het belangrijk of er karaktertrekken zijn die haar uniek maken, waardoor ze bij Plinius een streepje voor heeft op andere volgens hem voorbeeldige vrouwen, zoals Minicia en Fannia. Tot slot is het interessant om te onderzoeken of Calpurnia voor Plinius belangrijke eigenschappen mist en of hij daar zijn waardeoordeel over uitspreekt. Alle informatie uit de eerdere hoofdstukken speelt een rol om de voorgaande vragen te kunnen beantwoorden. In dit hoofdstuk wordt het onderzoek daarom samengevat en wordt de hoofdvraag beantwoord: is Calpurnia naar Plinius' maatstaven de ideale vrouw en zo ja, waarom? Het sluit af met een korte reflectie op het onderzoek en mogelijkheden tot vervolgonderzoek.

Algemeen kader

Zoals gezien in hoofdstuk 1, waardeert Plinius in vrouwen vooral *dignitas*, *pietas*, intelligentie, *castitas*, gehoorzaamheid, *sanctitas*, *gravitas*, *constantia* en moed. Alle vrouwen over wie hij lovend schrijft, verdienen zijn waardering doordat ze hun echtgenoten, kinderen en andere familieleden liefhebben en zich bereidwillig voor hen opofferen. Zelfs in de zwaarste omstandigheden wijken ze niet van de zijde van hun mannen. Ze realiseren zich dat de man het middelpunt van het huishouden is en dat zijn goede kwaliteiten moeten worden overgedragen aan kinderen. De morele opvoeding rust in de eerste jaren op de schouders van de vrouw, een taak die Plinius uitgebreid bespreekt en – mits goed uitgevoerd – waardeert. Al het voorgaande sluit aan bij de Romeinse traditie, waarin vrouwen vooral binnenshuis een rol spelen en zich aanpassen aan hun echtgenoot. In andere literatuur en in inscripties wordt dat gesymboliseerd door wolarbeid van vrouwen, maar Plinius vindt dat kennelijk niet belangrijk (genoeg). Voor hem telt vooral dat een vrouw haar man in alles steunt. Hij besteedt dus meer aandacht aan hoe een vrouw zich gedraagt in een huwelijk dan aan haar eigen eigenschappen, tenzij de vrouw volgens hem bijzonder goed is, zoals Arria, Minicia en Fannia.

Plinius vindt een vrouw nog beter als ze zelf ook mannelijke eigenschappen overneemt: hij beschrijft Minicia en Fannia zo uitgebreid en uitbundig, omdat ze volgens hem waardig zijn aan hun mannelijke familieleden en daardoor met sommige kwaliteiten zelfs voorbeeldig zijn voor mannen. Tegenover hun ernst, moed, morele zuiverheid en intelligentie worden kuisheid en lieflijkheid geplaatst, waardoor ze toch in de traditionele Romeinse vrouwenrol passen. Plinius laat hen voorbeeldig voor andere vrouwen schijnen, onder wie hij ongetwijfeld zijn eigen vrouw schaat. Slechts twee andere vrouwen in de *Epistulae* worden expliciet een voorbeeld genoemd, Cottia en de echtgenote van Macrinus, omdat ze loyaal blijven aan hun echtgenoot en hem gehoorzamen en steunen. Zo schetst Plinius het kader waarin zijn eigen

huwelijksverhaal gelezen moet worden, door bovenal het plichtsbesef tegenover de echtgenoot te benadrukken.

Een goede basis

Verreweg de meeste van de hierboven genoemde eigenschappen deelt Calpurnia met de andere vrouwen, zoals blijkt uit de brieven over haar: *dignitas*, *pietas*, intelligentie, *castitas*, liefde en zelfopoffering voor haar man en diens carrière, gehoorzaamheid, *sanctitas* en vruchtbaarheid, ook al heeft ze nog geen kinderen. Calpurnia is nog maar in de twintig en kan dus nog groeien, maar Plinius spreekt grote hoop over haar uit. In de brieven gericht aan haar worden deze serieuzere eigenschappen gespiegeld door lieflijkheid en charme, waardoor Calpurnia nog meer op Minicia en Fannia lijkt. De belangrijkste eigenschappen van deze vrouwen zijn volgens Plinius' woorden ook bij haar terug te vinden: verregaande steun voor de echtgenoot, morele zuiverheid, trouw en charme. Hoewel er misschien kleine verschillen zullen zijn, heeft Calpurnia dus min of meer alle kenmerken van de vrouwen die Plinius het meest uitgebreid en positief omschrijft.

Zelf vergelijkt Plinius Calpurnia niet met de andere vrouwen in de *Epistulae* en/of zijn leven, behalve met haar tante Hispulla. Hij spreekt uitermate positief over beide vrouwen en hun gedeelde eigenschappen, waardoor de lezer het idee kan krijgen dat zijn vrouw nu al volmaakt is voor hem. Hij waardeert vooral hun *pietas*, de eigenschap die vermoedelijk het meest door hem gewaardeerd wordt, aangezien hij er, zoals reeds gezien in hoofdstuk 1, bij veel vrouwen op ingaat. Het is echter aannemelijk dat de lezer vanzelf ook de connectie legt tussen Minicia, Calpurnia en Fannia, doordat Plinius regelmatig dezelfde woorden gebruikt in hun karakterbeschrijvingen. Alle drie zitten ze in een andere fase van het leven, maar vormen ze op hun eigen manier een voorbeeld, voornamelijk in het huwelijksleven.

Enkele minpunten

Omdat Plinius zo focust op eigenschappen die te maken hebben met het huwelijk, blijft achterwege hoe Calpurnia op zichzelf is. Enkele andere vrouwen, voornamelijk Arria en Fannia, zijn wel op beide manieren beschreven en hebben daardoor eigenschappen die haar lijken te ontbreken: *constantia*, moed, *gravitas* en zelfstandigheid. Enerzijds heeft Calpurnia nog niet de kans gehad om die tentoon te stellen, omdat ze niet zoals de vrouwen over wie dit gezegd wordt in gevaarlijke politieke omstandigheden leeft; anderzijds is het niet het doel van de meeste brieven, in het bijzonder van de liefdesbrieven, omdat Plinius vooral zijn eigen gevoelens over haar lijkt te willen beschrijven. Slechts brief 4.19 draait om Calpurnia's karakter, maar zelfs die beschrijving heeft een bijbedoeling die de brief overdreven kan maken, namelijk om aan Hispulla te bewijzen hoe goed Calpurnia als gevolg van haar morele opvoeding geworden is. Voor Plinius is het klaarblijkelijk niet méér van belang om over te leveren hoe zijn vrouw is dan hoeveel liefde hij daarom voor haar voelt.

Een ander belangrijk verschil is dat de meeste andere vrouwen moeder zijn, terwijl Calpurnia (mede) door een miskraam geen kinderen heeft. Ze is wel vruchtbaar, maar zal uiteindelijk geen nageslacht aan Plinius schenken. Omdat Plinius in andere brieven het belang van nakomelingen en de moederlijke taak van morele opvoeding benadrukt, lijkt dit een groot nadeel te zijn, maar hij keurt Calpurnia niet openlijk erom af; hij noemt het een vergissing en houdt hoop op nageslacht.

Ten slotte laat hij geen woord los over haar uiterlijk, maar ook in de andere brieven speelt dit een veel kleinere rol dan men er tegenwoordig aan toeschrijft; slechts wanneer het uiterlijk van een vrouw haar uniek maakt, zoals in het geval van Ummidia, benoemt hij het. In de *Laudatio Turiae* speelt het voorkomen een iets grotere rol, maar ligt de nadruk toch eveneens op morele eigenschappen. Doordat er ook geen afbeeldingen van Calpurnia over zijn, heeft men geen idee hoe ze eruit zag.

In de brieven noemt Plinius haast geen verkeerd gedrag van zijn vrouw en hij spreekt uiteindelijk zelfs haar miskraam goed, hoewel hij haar impliciet een beetje de schuld in de schoenen schuift door te zeggen dat het aan haar leeftijd ligt. Maar de *Epistulae* benadelen haar beeld geenszins: Plinius heeft geen expliciete kritiek op haar en benoemt alleen het positieve. Over het algemeen is hij sowieso erg te spreken over de vrouwen in het oeuvre, aangezien hij hen meestal veel complimenten geeft, tenzij ze het zo bont gemaakt hebben als Gallitta en Casta. Calpurnia lijkt in geen enkel opzicht op deze vrouwen en Plinius doet haar door de afwezigheid van raakvlakken met hen nog beter voorkomen: zij blijft haar echtgenoot juist wél trouw.

Calpurnia de liefste

Calpurnia voldoet niet alleen aan de meeste voor Plinius belangrijke eigenschappen van andere vrouwen, maar heeft ook twee eigenschappen die uniek zijn voor vrouwen in de *Epistulae*: *frugalitas* en *dulcedo*. Elk van beide deelt ze wel met voorbeeldige mannen, hoewel het er niet veel zijn. Dit maakt haar juist bijzonder, omdat Plinius, zoals gezegd, mannelijke eigenschappen in een vrouw uitdrukkelijk waardeert. Calpurnia heeft in het door Plinius' geschetste beeld echter niet zoveel mannelijke eigenschappen als Minicia en Fannia, omdat ze bijvoorbeeld geen moed en ernst tentoonstelt (of daar in ieder geval niets over geschreven staat). Toch is ze de enige vrouw die *frugalitas* en *dulcedo* met mannen deelt. De *dulcedo* raakt weliswaar nauw aan de *suavitas* die ook Minicia volgens Plinius heeft, maar omdat hij ervoor kiest om *suavitas* en *dulcedo* allebei te noemen, maken ze Calpurnia uniek. Daarnaast is Calpurnia de enige vrouw over wie Plinius schrijft dat ze samen met haar man eet.

Opmerkelijk is dat Plinius Calpurnia door juist deze eigenschappen en dit gedrag te noemen nauwer aan zichzelf verbindt: ook hij heeft naar zijn eigen mening *frugalitas* en hij ervaart haar *dulcedo* in hun gesprekken en mag met haar dineren. Door de geliefden zo met elkaar te verenigen, lijkt het huwelijk nog sterker en kan Plinius terecht opmerken dat hij met Calpurnia hoopt op eeuwige *concordia*, zoals Macrinus en zijn vrouw volgens hem hadden.

Zoals Plinius niet expliciet Calpurnia's minpunten en overeenkomsten met andere vrouwen benoemt, zo noteert hij nergens dat Calpurnia uniek is. Hij noemt haar zelfs geen uitzonderlijk voorbeeld, iets wat Macrinus' vrouw en Cottia volgens hem zijn, maar schrijft alleen waarom hij haar zo liefheeft. Toch blijkt duidelijk dat hij haar *frugalitas* en *dulcedo* waardeert, omdat hij er in de desbetreffende brieven diep op ingaat door zichzelf erbij te betrekken. Hij zal ongetwijfeld hopen dat ze met haar gedrag uiteindelijk ook een voorbeeld zal worden, maar Calpurnia is nog jong en heeft alle mogelijkheden tot ontwikkeling.

Conclusie

Doordat Calpurnia volgens Plinius bijna alle belangrijke eigenschappen van andere vrouwen heeft en daarbij twee die haar als enige vrouw met mannen verbinden, terwijl haar minpunten niet benadrukt worden, lijkt ze zijn ideale vrouw te zijn. Alle lezers dienen echter te bedenken

dat Plinius de *Epistulae* voor publicatie geschreven heeft en zichzelf en zijn vrouw zo goed als mogelijk zal hebben neergezet. De liefdesbrieven lijken doelbewust een ideaal huwelijk weer te geven vol van gemis en verlangen en brief 4.19 is bedoeld om Hispulla een compliment te geven. Hoewel Plinius' woorden geloofwaardig moeten zijn voor zijn eigentijdse publiek, is enige mate van overdrijving daarom zeker te verwachten. Het beeld van Calpurnia is zodoende incompleet; bovendien zijn haar eigen woorden verloren en leert men haar alleen door Plinius' ogen kennen. Daardoor heeft bijna haar hele beschrijving te maken met het huwelijk en niet met haar als individu. Op basis van die omschrijving is het mogelijk te bepalen of Plinius haar als zijn ideale echtgenote ziet, maar het is moeilijker om te bepalen of ze als vrouw perfect is, omdat Plinius ervoor kiest niet op alle eigenschappen in te gaan die bij andere vrouwen wel aan bod komen. Misschien heeft ze die wel, maar past het niet binnen Plinius' doel om ze te benoemen.

Calpurnia's gedrag als echtgenote lijkt voorbeeldig door het continue steunen van haar man, waarin ze andere goede vrouwen in het oeuvre navolgt. Haar huwelijkse eigenschappen komen voor het grootste deel overeen met die van hen en ze heeft er zelfs enkele die haar uniek maken. Het karakter dat Plinius neerzet blijkt in zijn ogen dus ideaal – ook al merkt hij dat niet expliciet op, maar het beeld van zijn vrouw lijkt zo positief als hij kon gegeven te zijn. Hij spreekt meermaals de verwachting uit dat ze lang en gelukkig zullen samenleven, omdat zij alles voor hem doet. In zijn ogen is dat de belangrijkste eigenschap die Calpurnia deelt met de andere vrouwen in het corpus. Alleen daardoor al lijkt ze perfect, maar door nog meer eigenschappen te noemen die ofwel gedeeld zijn met andere vrouwen of haar juist uniek maken en minpunten achterwege te laten, krijgt de lezer het idee dat ze precies aan Plinius' ideaal voldoet.

Reflectie

Ook al is het niet mogelijk om zeker te weten hoe Plinius gedurende zijn huwelijk over Calpurnia dacht, toch geven zijn brieven een goede inkijk. Op basis daarvan kan de onderzoeksvraag duidelijk met 'ja' beantwoord worden. Desondanks is het onderzoek daarmee nog lang niet klaar; het blijft bijvoorbeeld interessant om te bestuderen in hoeverre Plinius' doel om zichzelf te positioneren het beeld van vrouwen in de *Epistulae* in het algemeen beïnvloedt. Daarnaast zou het voor het genre epistolografie nuttig zijn om te bekijken op welke punten Plinius' brieven aan en over Calpurnia verschillen van bijvoorbeeld die van Cicero aan en over zijn vrouw Terentia, om te bepalen hoe clichématig dit beeld is. Tegenwoordig is er steeds meer onderzoek naar vrouwen in de oudheid en op den duur zullen die vragen beantwoord worden, want het moge duidelijk zijn dat Plinius' brieven aan en over vrouwen meer onderzoek verdienen dan de twee boeken en paar artikelen die erover geschreven zijn.

Nawoord

Het onderzoek naar Calpurnia en andere vrouwen in Plinius' *Epistulae* heeft me veel geleerd over deze vrouwen en de manier waarop Plinius hen en zichzelf neerzet. Het wakkerde mijn interesse alleen maar verder aan, maar helaas is er niet meer informatie beschikbaar over Calpurnia. Gelukkig mag ik ook het komende jaar weer les geven over Plinius en kan ik mijn verworven kennis delen met mijn leerlingen en hen uitdagen kritischer naar hem te kijken, omdat is gebleken dat zijn brieven vaak een bijbedoeling hebben en aldus het gegeven beeld beïnvloed kan zijn.

Bibliografie

Primaire literatuur

- Hunink, V. 2020, *Plinius. Mijn lieve Calpurnia. Romeinse vrouwenportretten*, vertaald en toegelicht door Vincent Hunink, Amsterdam.
- Moore, C.H. & Jackson, J. 1931, *Tacitus. Histories: Books 405, Annals: Books 1-3*, translated by Clifford H. Moore and John Jackson, Cambridge (MA).
- Perrin, B. 1926, *Plutarch. Lives: Aratus, Artaxerxes, Galba, Otho*, translated by Bernadotte Perrin, Cambridge (MA).
- Peters, A.A. 2001, *Plinius de Jongere. De brieven*, vertaald door Ton Peters, Amsterdam.
- Rackham, H. 1942, *Cicero: On the Orator: Book 3. On Fate. Stoic Paradoxes. Divisions of Oratory*, translated by H. Rackham, Cambridge (MA).
- Radice, B. 1969a, *Pliny: Letters Books 1-7*, translated by Betty Radice, Cambridge (MA).
- Radice, B. 1969b, *Pliny: Letters Books 8-10. Panegyricus*, translated by Betty Radice, Cambridge (MA).
- Schuster, M. & Hanslik, R. 1992, *C. Plini Caecili Secundi. Epistularum libri novem. Epistularum ad Traianum liber. Panegyricus*, Stuttgart, Leipzig.
- Sherwin-White, A.N. 1966, *The letters of Pliny: a historical and social commentary*, Oxford.
- Watts, N.H. 1931, *Cicero: Pro Milone. In Pisonem. Pro Scauro. Pro Fonteio. Pro Rabirio Postumo. Pro Marcello. Pro Ligario. Pro Rege Deiotaro*, translated by N.H. Watts, Cambridge (MA).

Secundaire literatuur

- Ash, R. 2012, Women in Imperial Roman Literature, in: S.L. James & S. Dillon (ed.), *A Companion to Women in the Ancient World*, Oxford, 442-452.
- Baeza Angulo, E. 2015, Plinio, un amante marido elegíaco, in: C. Macías Villalobos, J.M. Maestre & J.F. Martos Montiel (ed.), *Europa Renascens: La cultura clásica en Andalucía y su proyección europea*, Zaragoza, 27-42.
- Birley, A.R. 2000, *Onomasticon to the Younger Pliny*, Leipzig.
- Bodel, J. 1995, Minicia Marcella: Taken before Her Time, *The American Journal of Philology* 116 (3), 453-460.
- Carlson, J.M. 2009, *Pliny's Women: Constructing Virtue and Creating Identity in the Roman World*, Cambridge (MA).
- Centlivres Challet, C. 2018, Pliny the Lover: by the book, *Museum Helveticum* 75 (2), 155-168.
- Coleman, K.M. 2012, Bureaucratic Language in the Correspondence between Pliny and Trajan, *Transactions of the American Philological Association* 142 (2), 189-238.
- De Pretis, A. 2003, "Insincerity," "Facts," and "Epistolarity". Approaches to Pliny's Epistles to Calpurnia, *Arethusa* 36 (2), 127-146.
- De Verger, A.R. 1997, Erotic Language in Pliny, Ep. Vii 5, *Glotta* 74 (1-2), 114-116.

- Dunbabin, K.M.D. & Slater, W.J. 2011, Roman Dining, in: M. Peachin (ed.), *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*, New York (NY), 438-465.
- Gibson, R.K. 2003, Pliny and the Art of (In)offensive Self-Praise, *Arethusa* 36 (2), 235-254.
- Gibson, R.K. 2020, *Man of High Empire. The Life of Pliny the Younger*, Oxford.
- Hemelrijk, E.A. 1999, *Matrona Docta. Educated women in the Roman élite from Cornelia to Julia Domna*, London.
- Hemelrijk, E.A. 2015, *Hidden Lives, Public Personae. Women and Civic Life in the Roman West*, Oxford.
- Hemelrijk, E.A. 2021a, *Verborgen levens, publieke figuren. Romeinse vrouwen buiten Rome*, Amsterdam.
- Hemelrijk, E.A. 2021b, *Women and society in the Roman world: a sourcebook of inscriptions from the Roman west*, Cambridge.
- Jones, N.F. 2001, Pliny the Younger's Vesuvius "Letters" (6.16 and 6.20), *The Classical World* 95 (1), 31-48.
- Leppin, H. 2011, Between Marginality and Celebrity: Entertainers and Entertainments in Roman Society, in: M. Peachin (ed.), *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*, New York (NY), 660-678.
- Maniet, A. 1966, Pline le Jeune et Calpurnia, *L'Antiquité Classique* 35 (1), 149-185.
- Noreña, C.F. 2007, The Social Economy of Pliny's Correspondence with Trajan, *The American Journal of Philology* 128 (2), 239-277.
- Orentzel, A.E. 1979, Pliny and Domitian, *The Classical Bulletin* 56, 49-52.
- Pryzwansky, M.M. 2014, Jo-Ann Shelton, the Women of Pliny's Letters, *The Classical Journal* 109 (3), 362-364 [recensie van: Shelton, J. 2013, *The Women of Pliny's Letters*, New York (NY)].
- Schönberger, O. 1990, Die Vesuv-Briefe des jüngeren Plinius (VI 16 und 20), *Gymnasium* 97, 526-548.
- Shelton, J. 1990, Pliny the Younger and the Ideal Wife, *Classica et Mediaevalia* 41, 163-186.
- Shelton, J. 2013, *The Women of Pliny's Letters*, New York (NY).
- Sherwin-White, A.N. 1969, Pliny, the Man and His Letters, *Greece & Rome* 16 (1), 76-90.
- Shumka, L. 2013, Jacqueline M. Carlon: Pliny's Women: Constructing Virtue and Creating Identity in the Roman World, *Phoenix* 67 (1/2), 211-213 [recensie van: Carlon, J.M. 2009, *Pliny's Women: Constructing Virtue and Creating Identity in the Roman World*, Cambridge (MA)].
- Sick, D.H. 1999, Ummidia Quadratilla: Caged Businesswoman or Lazy Pantomime Watcher?, *Classical Antiquity* 18 (2), 330-348.
- Spalding Dobson, E. 1982, Pliny the Younger's Depiction of Women, *The Classical Bulletin* 58, 81-85.
- Van Nueten, L. 2003, Vrouwen in de Brieven van Plinius, *Hermeneus* 75, 190-207.